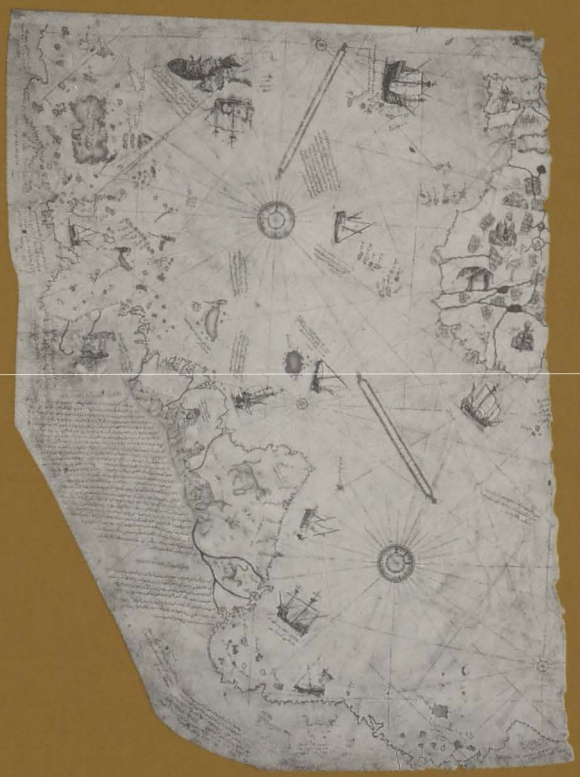
ÇATIŞAN KÜLTÜRLER

KEŞİFLER ÇAĞINDA HIRİSTİYANLAR, MÜSLÜMANLAR, YAHUDİLER

BERNARD LEWIS

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ÇATIŞAN KÜLTÜRLER

KEŞİFLER ÇAĞINDA HIRİSTİYANLAR, MÜSLÜMANLAR, YAHUDİLER

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün adı
Cultures in Conflict
Christians, Muslims and Jews, in the Age of Discovery

Kapak Fotoğrafı
Piri Reis Haritası, 1513

Yayıma Hazırlayan
Hamdi Can Tuncer

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

© 1995 Oxford University Press
Bütün hakları saklıdır. Bu kitabın hiçbir bölümü, ses kaydı, fotokopi, ya da herhangi bir bilgi depolama sistemi dahil elektronik ya da mekanik hiçbir biçimde yayımcının izni olmadan yayımlanamaz, kitaptan alıntı yapılamaz.

Kasım 1996

ISBN 975-333-053-7

BERNARD LEWIS

ÇATIŞAN KÜLTÜRLER

KEŞİFLER ÇAĞINDA HIRİSTİYANLAR, MÜSLÜMANLAR, YAHUDİLER

Çeviren
Nurettin Elhüseyni

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 42

Bernard Lewis, Princeton Universitesi Yakındoğu Araştırmaları Bölümü'nde Cleveland E. Dodge profesörüdür. Kitaplarından bazıları: The Shaping of the Modern Middle East, Islam and the West, Race and Slavery in the Middle East, The Muslim Discovery of Europe, The Emergence of Modern Turkey.

ÖNSÖZ

Bu kitap Mayıs 1993'te Madison'daki Wisconsin Üniversitesi'nde verilen Merle Curtie Konferansları'na dayanmaktadır. Bu konferanslarımın teması 1492'nin çeşitli yıldönümleri ve 1492'nin farklı yerlerde, farklı insan gruplarınca algılanmasında ve anılmasında görülen keskin karşıtlıklardı. Amacım başta İber Yarımadası'ndaki Müslüman iktidarının son ileri karakolu Gırnata'nın (Graneda) Hıristiyanlarca fethedilmesi ve birkaç ay sonra İspanya'nın her yanındaki Yahudilerin ülke dışına sürülmesi olmak üzere aynı yıl içinde meydana gelen başka bazı olaylara dikkat çekmek, görünüşte birbirinden farklı olan bu olayların nasıl birbiriyle bağlantılı olduğunu göstermek ve bunu yaparken de üç süreci, yani fetih, ülkeden çıkarma ve keşif süreçlerini uluslararası, dinlerarası ve hatta denebilirse kıtalararası tarihin oluşturduğu daha geniş bir çerçeve içine oturtmaktı.

Avrupa'nın batı ucunu geri almaya ve yeniden fethetmeye yönelik uzun mücadelenin tamamlandığının işareti olan Hıristiyanların Gırnata'yı ele geçirmesi, Avrupa'nın büyük karşı saldırısına da zemin hazırladı. Derin bir anlamda bu karşı saldırının başlangıç noktası İspanyol ve Portekiz denizcilerinin seyahatleriydi.

1492'ye gelindiğinde İber Yarımadası'nın her yanında Hıristiyan yönetimi hüküm sürmekteydi; ama Yahudiler ve çok daha büyük sayıdaki Müslümanlar olmak üzere geride Hıristiyan olmayan birçok insan kalmıştı. İspanya'nın ve birkaç yıl sonra da Portekiz'in Hıristiyan hükümdarları, yeniden fetih ve karşı saldırı sürecinin zorunlu bir parçası olarak bunları tasfiye etme işini yerine getirdi. İki azınlıktan daha küçüğü ve daha zayıfı Yahudilerin kovulması atılan ilk adım oldu. Daha büyük çapta, daha karmaşık ve daha tehlikeli bir iş olan Müslümanların ülkeden atılması ise biraz daha uzun bir zaman aldı.

Avrupa'nın yayılması her iki uçta aynı anda meydana geldi ve her ikisinde de yüzyıllar boyunca sürmüş Müslüman egemenliğini ortadan kal-

dırma çabasıyla başladı. Doğuda Ruslar uzun bir mücadelenin ardından sonunda tarihçilerinin deyişiyle "Tatar boyunduruğu"ndan kurtulmayı başardı. Batıda Hıristiyanlar sekiz yüzyıl önce kurulmuş olan Mağribi egemenliğine ve hatta zaman içinde Mağribi varlığına son verdiler. Avrupa'nın hem doğusunda, hem de batısında yeniden dirilen Hıristiyanlar bu mücadeleyi düşman kampın içlerine taşıdılar. Doğuda Ruslar Tatarları önlerine katarak Tatar topraklarına girdiler, Orta ve Kuzey Asya üzerinde bir egemenlik kurdular. Batıda daha sonra öteki denizci halkların da izlediği İspanyollar ve Portekizliler, kovaladıkları Mağribilerin peşinde Afrika ve Asya'ya yöneldiler ve neredeyse tesadüfen Amerika'yı "keşfedip" sömürgeleştirdiler.

Bu kitabın metnini hazırlarken, hepsi 1992 yılı içinde olmak üzere, Washington D. C.'de Amerikan Mirası Vakfi'ndaki Bradley Konferansı'nda, Tel Aviv Üniversitesi'nde Kalman Lassner Konferansı'nda, New York Halk Kütüphanesi'ndeki genel bir konferansta, Cenova ve İstanbul'daki kutlama komitelerinin himayesinde verilen konuk katılımcı konferanslarında kullanmış olduğum malzemelerden yararlandım. Bütün bu toplantılarda ev sahipliği yapanlara ve sorularıyla düşüncelerimi keskinleştirmemi, bunların ifade biçimini durulaştırmamı sağlayan dinleyicilere teşekkür borçluyum.

[İngilizce baskıdaki] görsel malzemelerin bulundukları yerleri belirlememe ve bunları edinmeme yardım ettikleri için İstanbul Üniversitesi'nden Profesör Nurhan Atasoy ve Amsterdam'daki Yahudi Tarih Müzesi'nden Mariëlla Beuker'e, kitabımın yazma metnini hazırlamadaki çok değerli katkılarından dolayı Princeton Üniversitesi'nden Jane Baun ve David Marmer'e, yayının çeşitli aşamalarındaki yardım ve tavsiyelerinden dolayı Oxford University Press'ten Nancy Lane ve Irene Pavitt'e teşekkür etmek de zevkle yerine getirdiğim bir ödevdir.

Bernard Lewis
Princeton, Şubat 1994

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
FETİH /1

İKİNCİ BÖLÜM
ÜLKEDEN ÇIKARILMA /18

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KEŞİF / 39

DİZİN / 56

BİRİNCİ BÖLÜM

FETİH

Amerikalıların ve Avrupalıların büyük bölümü, ayrıca tarihi Amerikalı ya da Avrupalı öğretmenlerden ya da ders kitaplarından öğrenmiş başka birçok kimse için, 1492 daha çok Kolomb'un Amerika'yı keşfettiği yıl olarak anılmaya değerdi. Bazı ülkelerde ve bazı topluluklar arasında aynı yıl meydana gelmiş başka olaylar da kutlandı ya da anıldı. Ama bu tür anma törenlerine ilgi gösterenlerin bile kesinlikle katılacağı bir nokta, pek de uzak olmayan bir tarihe değin, söz konusu yıla sıkışmış olaylar arasında Amerika'nın keşfinin dünya tarihinde ve insanlık tarihinde ötekileri çok geride bırakan en önemli dönüm noktası sayıldığıdır. Bu dönüm noktasının beş yüzüncü yılı 1992'nin yaklaşmasıyla birlikte Kolomb'un doğduğu yer olan Cenova'da, onun denize açıldığı yer olan İspanya'da ve âdet olduğu üzere modern tarihleri onun karaya ayak basmasıyla başlatılan bütün Amerika topraklarında özenli hazırlıklar yapıldı.

Gelgelelim keşfi kutlama hazırlıkları ilerlerken, tasarlanan şenliklerin temeline bütünüyle kuşku düşüren aykırı sesler duyuldu. Yapılan açıklamalara göre fetih sözcüğü hem yanıltıcı hem de küçültücüydü. Ne de olsa Batı Yarıküresi beyaz adamın gelip fetih ve sömürüye girişmesinden önce yerinde duruyordu; beyaz adamın gelişi çeşitli eski uygarlıkları yıkarken, pek de yeni bir uygarlığın yaratılmasını getirmiş sayılamazdı. Amerigo Vespucci adlı bir haritacının Atlas Okyanusu'nun karşı yakasındaki toprakların, Avrupalıların sandığı gibi Asya değil, bambaşka bir yer olduğu yolunda önemli bir keşifte bulunmasından ve bu keşiften dolayı birinci adını biraz da çarpıtılmış biçimde Batı Yarıküresi'nin haritasının üzerine bulayarak ödüllendirilmesinden çok önce gelişmiş olan bir kıta için Amerika terimini kullanmak yakışıksızdı. Kutlamaya gelince, bunun bir kutla-

ma vesilesi değil, olsa olsa mağdurlar açısından bir matem ve herhangi bir biçimde suçun failleriyle özdeşleştirilebilecek kimseler açısından bir pişmanlık ve dövünme vesilesi olduğu tam bir açıklıkla dile getirildi.

Olayın geçmişte ve gelecekte kahramanı olması icap eden Kolomb'un kendisi bile tarihsel bakımdan gözden geçirilmekten kurtulamadı; kişiliğinin ve güdülerinin yeniden değerlendirilmesi sonunda karşımıza zaman zaman Hun önderi Attila, Cengiz Han ve Adolf Hitler'in en az hoşa gidebilecek özelliklerinin ve belki de lezzet katsın diye Al Capone'dan bir tutamın katıldığı bir bileşim olarak çıkmakta. Böylece 15. yüzyıldan başlayarak neredeyse bütün dünyayı Avrupa uygarlığının yörüngesine sokan ve Avrupa devletlerinin yönetimine ya da en azından nüfuzuna maruz bırakan Batı Avrupa yayılmasının gerçek bir temsilcisi gibi görülmekte.

Modern düşünceye aşinalığı olanlar Batı Avrupa'nın bu yayılmasında özel bir ahlaki kusur bulunduğunu bileceklerdir; Moğolların, Hunların, Osmanlıların, Arapların ve Azteklerin giriştiği daha önceki görece masum istilalarda bulunmayan bir niteliktir bu -hatta aynı dönemde Moskova prensleri de bu şekilde yayılmışlar, malum kaderleri onları denizden ışıltılı denize, yani Baltık'tan Pasifik'e geçirmişti. Tam da bu noktada, Avrupa'nın modern çağdaki yayılmasının her iki uçta gerçekleştiğini hatırlamak yararlı olabilir. Birbirleriyle çekişen Batılı ülkeler denizleri aşıp Amerika, Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'ya yönelirken, Ruslar da rakipler yerine yardımcılar eşliğinde bozkırları aşıp Karadeniz, Hazar Denizi, Orta Asya ve Çin sınırlarına dayandılar.

İlerleyen Avrupalılar bazı yerlerde sahipsiz saydıkları ve bu şekilde muamele ettikleri, daha doğru bir deyişle büyük ölçüde göçebe halkların yaşadığı seyrek nüfuslu topraklara ulaştılar. Avrupalılar, fetih, koloni kurma ve iskâna açma yoluyla, Kuzey Amerika'da İngilizce ve Fransızca konuşan toplumları, Sibirya olarak bilinen Kuzey Asya'da bir Rus toplumu yaratmayı başardılar. Fransızlar Kuzey Afrika'da, Hollandalılar ve İngilizler Güney Afrika'da benzer girişimlerde bulundularsa da, aynı sonucu elde edemediler.

Avrupalılar öteki yerlerde, var olan uygarlıklarla karşılaşıp çatışmaya girdiler. Bunlardan, ikisi Batı Yarıküre'de üçü Doğu Yarıküre'de olmak üzere, beşi büyük çapta ve önemdeydi. Doğudakiler, elbette, Çin, Hindistan ve İslamiyet'in oluşturduğu büyük uygarlıklardı. Kendi yayılma ve nüfuz alanlarıyla bu üç uygarlık neredeyse Asya'nın tamamını ve Afrika'nın büyük bir bölümünü kaplamaktaydı. Olayların gelişim seyri içinde her üçü de yayılmacı ve fetihçi Avrupa'nın yıkıcı etkisine maruz kaldı.

Avrupalı kâşiflerin, tüccarların, misyonerlerin ve başka kişilerin Asya ve Afrika'yı "keşfetmesi"ni sağlayan öbür koşut süreçlerde olduğu gibi, Ame-

rika'nın keşfinde de her zaman önemli bir fetih unsuru vardı. Kolomb'un açtığı yolu izleyen İspanyollara ve ötekilere çağdaşlarınca doğru bir nitelendirmeyle *conquistadores*, yani yeni bir dünyanın fatihleri adı verildi. Ne Amerika'nın keşfiyle başlayan, ne de onunla biten bu fetih Kolomb'un denize açılmasından yüzyıllar önce başlamış olan ve onun başarısından sonra da yüzyıllar boyunca süren daha geniş çaplı bir sürecin parçasıydı. Aslında aynı yıla, yani 1492'ye bu türden bir fetihle, Gırnata'nın ele geçirilmesiyle girilmişti. Bu yılın 2 Ocak gününde, Katolik hükümdarlar Aragonlu Fernando ile Kastilyalı Isabel'in birleşik orduları İspanya'daki Müslüman iktidarın son kalesi olan Gırnata kentine daha önce varılan teslim anlaşması uyarınca girdiler ve böylece İber Yarımadası'na egemen olmak için Hıristiyanlık ile İslamiyet arasında sekiz yüzyıldan beri süren mücadelenin son Hıristiyan zaferini kazandılar. Bu, İspanyol Hıristiyanlar için bir *annus mirabilis* (şaşırtıcı olaylar yılı) olan 1492'nin başlıca üç olayından ilkiydi. Bu olmadan, ne ikincisi ne de üçüncüsü mümkün olabilirdi.

Avrupa ile İslamiyet arasındaki karşılaşma her iki taraf açısından da Hindistan ve Çin'le koşut karşılaşmalardan köklü biçimde farklıydı. 15. yüzyılın Avrupalıları bu iki ülke hakkında çok az şey biliyorlardı. Ellerinde, Eski Yunan ve Roma dönemlerinden kalan ve ufalanmaya yüz tutan birkaç bilgi kırıntısı ile zaman zaman gezginlerin, papazların ve tüccarların dönüşlerinde getirdikleri haberler vardı; özellikle bir arada olduklarında insanlık tarihinin en güçlü dürtüleri sayılabilecek olan inanç ve hırsın zorlayıcı itkisiyle bu uzak diyarlarda serüvenlere girişen söz konusu kimseler gördüklerine ve işittiklerine dayanan garip hikâyelerle geri dönüyorlardı. Ama sonuçta bildikleri çok azdı. Çin ve Hindistan bu uzak yerlerden gelen belirli mallarla bağlantılı adlardan öte pek bir anlam taşımıyordu. Gerçek bilgiler, geçmişteki alışverişlerin dökümü ve dolayısıyla yerleşik tutumlar yoktu. Avrupalıların Hindistan ve Çin'e ilişkin sınırlı bilgilerinin yanında, Hintliler ve Çinliler Avrupa hakkında çok daha az şey biliyorlardı; çünkü çok daha az gezgin Batıya yönelik serüvenlere atılıyor ve dönüşte Doğuya çok daha az bilgi getiriyordu. Ve haliyle Avrupa ile Amerika halkları arasında -belki de mutluluk verici- toplu bir karşılıklı cehalet söz konusuydu.

Avrupa ile İslamiyet arasındaki ilişkilerin, dolayısıyla algılayış ve tutumların tarihi ise çok farklıydı. Avrupalılar ve Müslümanlar birbirleri hakkında epey şey biliyorlardı; dahası bunların bir bölümü de doğruydu. İslamiyet ile Eskidünya'nın öteki iki uygarlığı arasında önemli, daha doğrusu can alıcı bir fark da vardır. Çin bir yer, Hindistan bir yer, İslamiyet ise bir dindir. Çin ve Doğu Asya, Hindistan ve Güneydoğu Asya ve burada bunlara ekleyebileceğimiz Kolomb-öncesi Amerika uygarlıkları çok ile-

ri ve çok gelişkin düzeye varmış olabilir; ama bunlar esas olarak bölgesel uygarlıklardı ve öyle kaldılar. Hemen yakındaki komşu yörelere yönelik doğal bir yayılma ve nüfuz etme süreci dışında, bunlar tek bir yerle, belirlenebilir bir alanla, tek bir kültürle ve hatta tek bir ırkla sınırlıydı.

Etnik temelde tanımlanmış ve coğrafi temelde sınırlanmış bu uygarlıkların tersine, İslam, inançları, kendini algılayış biçimi ve emelleri bakımından ilke olarak evrenseldi. Müslüman kimse kendinin Allah'ın son vahyinin talihli taşıyıcısı olduğuna inanıyor ve Allah'ın hakikatini gerekirse "cihad" yoluna başvurarak insanoğlunun öteki kesimlerine götürmeyi kendisi için bir ödev ve bir ayrıcalık olarak görüyordu. İslamiyet bu yönüyle Asya, Afrika ve Amerika'nın öteki uygarlıklarından keskin biçimde ayrılıyor, buna karşılık başından itibaren kendine özgü bir ayrıcalık ve misyon duygusunun esiniyle hareket etmiş Hıristiyanlığı andırıyordu. Ortaçağın sonuna değin Müslümanlar özlemlerini pratikte hayata geçirme konusunda Hıristiyanlara oranla oldukça ileri bir noktaya varmışlardı. Hıristiyanlık ise evrenselci hedef ve iddialarına karşın temelde Avrupa dini olarak kalmıştı; giriştiği kutsal savaşlar, yani Haçlı Seferleri bile Hıristiyan topraklarını savunmaya ya da geri almaya yönelikti. Avrupa dışındaki tek istisna olan Etiyopya'daki Hıristiyan krallık uzaktaydı ve hakkında az şey biliniyordu; Hıristiyan kimlik anlayışı üzerinde hemen hiç etkisi yoktu. Aynı durum Güneydoğu Asya'da Müslüman yönetimi altında yaşayan Hıristiyan azınlıklar için de büyük ölçüde geçerliydi. Pratik açıdan, Hinduizmin Hintli olması gibi, Hıristiyanlık da Avrupalıydı; bir başka deyişle, dünyanın bir parçasının -göreli olarak konuşursak epeyce küçük sayılabilecek bir parçasının- diniydi. Bu parçanın bütün sakinleri aynı ırk ve kültürden gelmekteydiler ve çoğu birbiriyle ilişkili sınırlı sayıdaki etnik gruba mensuptular.

İslam uygarlığı ise tam tersine, üç farklı kıtada birçok farklı ırk ve kültürden gelme insanları kucaklaması bakımından evrensel olarak nitelendirilebilecek ilk örnekti. Uzun bir dönem boyunca İspanya ve Güney İtalya'da, Rusya bozkırlarında ve Balkan Yarımadasında varlığını sürdürmüş olması bakımından Avrupalı bir özelliği vardı. Asyalı ve aynı zamanda Afrikalı oluşu apaçık ortadaydı. Beyaz, siyah, esmer ve sarı tenli insanları kapsıyordu. Egemen olduğu topraklar Avrupa'nın güneyinden Afrika'nın ortasına ve Asya içlerine ve nihayet Hindistan ve Çin sınırlarının ötesine uzanıyordu. Hz. Muhammed'in 7. yüzyılda Arabistan'da peygamber olmasından ve izleyicilerinin Akdeniz dünyasına doğru yayılmasından beri İslamiyet, Hıristiyanlık âleminin komşusu, rakibi ve çoğu zaman düşmanıydı.

Hem Müslümanlık hem de Hıristiyanlıktan önce ortaya çıkan ve evrenselci emeller taşıyan daha eski bir misyonerlik dini vardı. Ama Budizm

denen bu din, misyonerlik şevkini çoktan yitirmiş, Doğu ve Güneydoğu Asya'yla sınırlı bölgesel bir din haline gelmişti.

Avrupa tarihçilerinin ortaçağ olarak adlandırdığı yüzyıllarda ayakta kalabilmiş iki misyonerlik dini olan Hıristiyanlık ve İslamiyet, haklı olarak, birbirini başlıca rakip olarak gördü. Misyonerleri ve tüccarları dünyanın her tarafına gitmeye yönelten iki zorlayıcı dürtü olan inanç ve hırsa daha önce değinmiştim. Müslümanlıkla karşı karşıya kalan ortaçağ Hıristiyan Avrupa'sında belki bunların ikisinden de daha zorlayıcı olan üçüncü bir dürtü vardı: korku.

Kabaca bin yıl boyunca, yani Müslüman orduların 7. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'deki Hıristiyan topraklarına yönelik ilk saldırısından Türk ordularının 1683'te ikinci ve son kez Viyana surları önünden geri çekilmesine değin geçen sürede Hıristiyanlık âlemi İslamiyetin sürekli ve yakın tehdidi altında yaşadı. İlk İslami yayılma büyük ölçüde Hıristiyanların zararına gelişti: Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika bütünüyle Hıristiyan ülkelerdi; bunlar halifelerin yönetimi altına girmeden önce Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun eyaletleriydi ya da başka Hıristiyan hükümdarlara bağlıydı. Bu süreçte toprakları fetihçi İslam ordularının eline geçerken, halkları da fatihlerin savaşçı dininin safında yer aldı. Müslüman ilerleyişi yalnız bir kez değil, üç kez Avrupa içlerine kadar sürdü. Avrupa'ya yönelik Müslüman yayılmasının birinci dalgası 8. yüzyılın ilk yıllarında başladı ve bir süre için İspanya, Portekiz, Güney İtalya ve hatta Fransa'nın bazı kesimlerini girdabı içine aldı. Batı Avrupa topraklarındaki son Müslüman devletin yenilgiye uğratılıp yok edildiği 1492'ye değin de etkisi sürdü. İkinci dalga ise Rusya ve Doğu Avrupa'nın büyük bölümü üzerinde egemenlik kurmuş olan Altınordu Moğollarının İslam dinini kabul etmesi ve Moskova ile öteki Rus prensliklerini Müslüman bir efendinin hükümdarlığını tanımak zorunda bırakmasıyla Doğu Avrupa'yı vurdu. Bu durum Hıristiyanların bir yeniden fetih hareketine girişmesine ve Müslümanlaşmış Tatarların Rusya'dan çekilmesine yol açan uzun ve amansız bir mücadeleyle son buldu. Üçüncü dalganın başını çeken Selçuklu ve ardından Osmanlı Türkleri, Bizans İmparatorluğu'ndan Anadolu'yu aldıktan sonra Avrupa'ya geçtiler ve Balkan Yarımadasında kudretli bir imparatorluk kurdular. Bu ilerleme sürecinde Türk orduları Konstantinopolis'i ele geçirir ve Viyana'yı iki kez kuşatırken, Berberi korsanların gemileri denizdeki cihadı Britanya Adaları'na ve hatta bir keresinde İzlanda'ya kadar taşıdılar. İki din ve iki uygarlık arasındaki ilişkilerde gerçek dönüm noktası, İkinci Viyana kuşatması ve yenilgiye uğrayan Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi oldu.

Avrupa'ya yönelik bin yıllık Müslüman tehdidi, askeri ve dini olmak

üzere iki yönlü, yani fethe ve din değiştirtmeye dönük bir tehditti. İran'ın batısı ve Arap Yarımadası ile Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da İslamiyeti ilk olarak benimseyenlerin büyük çoğunluğu Hıristiyanlıktan dönmüş olanlardı. Bu din değiştirme süreci Müslüman yönetimi altındaki Sicilya ve İspanya topraklarında sürdü. Ortaçağda Hıristiyan Avrupalı bilginler rakip dini anlamak için büyük çabalar gösterdiler; bunun amacı rakip dini çürütmek ve böylece kendi cemaatlerini korumaktı. Büyük ölçüde Hıristiyan cemaatlerin ve önderlerinin Müslüman yönetimi altında gördüğü hoşgörü sayesinde de bu çabalarında esas olarak başarılı oldular; bununla birlikte önemli sayıda insan kendi fatihlerinin inancını gerçekten benimsedi.

Avrupalıların İslamiyete ve karşılaştıkları Müslüman halklara, Mağribilere ve Serazenlere, Tatarlara ve Türklere ilişkin değerlendirmelerinde yaygın bir korku duygusu vardır. Şiirde ve polemiklerde, tarihte ve edebiyatta söylenenler güçlü ve yayılmacı bir İslam dünyasının kuşatması ve tehdidi altında bulunan bir Hıristiyan Avrupa'nın, bir bakıma doğuda, güneyde ve güneydoğuda Müslüman devletin sınırlarıyla tanımlanmış ve sınırlanmış bir Avrupa'nın duyarlılığını yansıtmaktadır. Avrupa'ya ilişkin ortaçağ Müslüman perspektifi ise edebiyata yansıyan biçimiyle çok farklıdır. Müslümanların yazılarındaki nadir ve oldukça kibirli değinmelere bakarak bir yargıya varmak gerekirse, onların gözünde Batı Avrupa daha çok Orta Asya ve Afrika'nın Victoria döneminin İngilizlerine göründüğüne benzer bir konum taşımış olmalıdır.[1] Müslümanlara göre İsla-

1 Edebiyatta ve bilimsel çalışmalarda ifade edildiği biçimiyle, ortaçağ Avrupa'sının islamiyeti ve Müslümanları algılayış biçimleri konusunda oldukça geniş bir literatür vardır. Örneğin bkz. R. W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge, Massachusetts, 1962; Aldobrandino Malvezzi, *L'Islamismo e la culture europea*, Floransa, 1956; Narman Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image*, Edinburgh, 1960; Ekkehart Rotter, *Abendland und Sarazenen*, Berlin, 1986; Kenneth M. Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, Phialdelphia, 1992. Müslümanların modernçağ öncesinde Hıristiyan Avrupa'ya ilişkin algılayışları ise çok daha az ilgi görmüştür. Bizans'a ilişkin bazı Arap görüşleri için bkz. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, H. Grégoire, M. Canard ve M. Nallino'nun gözden geçirdiği ve genişlettiği baskı, 3 c., Brüksel, 1935-68, Arapça metinlerin çevirileri ve bunlara ilişkin değerlendirmelerle birlikte; Ahmad Shboul, *Al-Mas'ûdî and His World: A Muslim Humanist and His Interest in Non-Muslims*, Londra, 1979. İkinci kitabın altıncı bölümünde (s. 227-84) önemli bir Arap tarihçinin ülkesi, başkenti, halkı, tarihi, kültürü ve o dönemdeki durumu bakımından Bizans İmparatorluğu'nu nasıl aktardığı incelenmektedir. Shboul 9. yüzyıldan önceki Müslüman yazarların genelde çok az ilgi gösterdiği Batı Avrupa'ya yalnızca birkaç sayfa (s. 189-93) ayırmıştır. Haçlı Seferleri sırasında tarafların birbirlerini algılayışları konusunda bkz. Benjamin Z. Kedar, *Crusade and Mission: European Approaches Toword the Muslims*, Princeton, 1984; Claude Cahen, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Poris, 1993; Amin Maalouf, *The Crusades Through Arab Eyes*,

miyetin kuzeybatı sınırının ötesindeki topraklar, kirli ve pis alışkanlıklara sahip, çok düşük bir kültür düzeyinde, yerine yenisi geldiği için aşılmış bir dine inanan ve Tanrı'nın mukadder kıldığı kölelik kurumu aracılığıyla asgari bir uygarlık düzeyine çıkarılabilecek kendi insanları dışında çok az değerli mal sunabilen egzotik ve pitoresk kabilelerin yaşadığı ücra, vahşi ve el değmemiş bir bölgeydi.

En koyu cehalet içindeki Avrupa'nın içlerine gitme tehlikesini göze alan ve geride yolculuklarının hikâyesini bırakan az sayıda korkusuz kâşif vardı, ama göründüğü kadarıyla onların aktardıklarının etkisi çok sınırlıydı. Müslümanlar Bizans İmparatorluğu'ndan haberdardı: Eski Yunanlıların ve çok daha az düzeyde olmak üzere Bizans'taki Hıristiyan Yunanlıların uygarlığını biliyor ve buna saygı gösteriyorlardı; ama ortaçağda İslam topraklarına göre maddi ve manevi açıdan karşılaştırılamayacak kadar düşük bir uygarlık düzeyinde bulunan Orta ve Batı Avrupa'ya saygı duymuyorlardı ve zaten bunun için herhangi bir neden de yoktu. Bununla birlikte İslam dünyası bu halkların İslam dünyasının Asya ve Afrika'daki öteki bazı komşuları gibi düpedüz barbar olmadığının farkındaydı. Onlar rakip bir dinin izleyicileriydi; rakip bir siyasal sistemleri, bütün insanlığa evrensel bir mesaj getirmeye ve evrensel bir hukuku dayatmaya dönük rakip bir iddiaları vardı.

Dünya, Müslüman inancının ve hukukunun hüküm sürdüğü darü'l-İslam ve bunların var olmadığı darü'l-harp olmak üzere ikiye ayrılmıştı; ikisi arasındaki sürekli savaş hali ancak ateşkeslerle kesintiye uğrayabilirdi ve bu durum Allah'ın kelamının bütün insanlığa götürülmesine değin sürecekti. Müslüman yazarların çoğuna göre, önce Bizans ve ardından Avrupa Hıristiyan âlemi başlıca darü'l-harp bölgesiydi.

İslamiyet ve Hıristiyan âlemi arasında kaçınılmaz olarak büyük ve süregiden bir düşmanlık vardı; ama bu durum, şu sıralarda moda olan kavramlar doğrultusunda, yanlış algılamanın ve yanlış anlamanın sonucu değildi. Tam tersine iki taraf birbirini çok iyi anlıyordu; bu anlama her ikisinin öteki temaslarındaki, yani Asya'nın ve daha sonra Kolomb-öncesi Amerika'nın daha uzak uygarlıklıklarını anlayabilme düzeylerinden çok daha yüksekti. Paylaşılan, daha doğrusu çekişme konusu olan bir misyon ve etki alanının yanı sıra, İslamiyet'in ve Hıristiyan âleminin birlikte sahip çıktığı büyük bir miras vardı ve bu miras da ortak kaynaklara dayanıyordu: Eski Yunan bilim ve felsefesi, Roma hukuku ve devlet yönetimi, Ya-

Londra, 1984; Emmanuel Sivan, *L'Islam et la Croisade: Idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades*, Poris, 1968. Müslümanların Avrupa hakkında neler bildikleri ve düşündükleri konusunda bir inceleme için bkz. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982.

huda'nın etik tektanrıcılığı ve bütün bunların ötesinde derin kökler salmış olan antik Ortadoğu kültürleri. Akdeniz çevresindeki Hıristiyanlar ve Müslümanlar hem mecazi, hem de gerçek anlamda ortak bir dil bulabilirlerdi. Birbirleriyle iletişim kurabilir ve anlaşamasalar da tartışabilirlerdi; her iki taraf da birbirlerinin dillerinden çeviri yapabilirdi, zaten yapıyorlardı da. Oysa bütün bunlar, bir yanda Hıristiyan ya da Müslümanların öte yanda Hint ya da Çin uygarlığı temsilcilerinin bulunduğu bir ilişkide zor ve belki de olanaksızdı.

Tarafların birbirlerini kâfirlikle suçladıkları doğrudur; ama bunu yapmakla temeldeki benzerliklerini, hatta akrabalıklarını açığa vuruyorlardı. Her iki taraf da evrensel ve nihai doğrulara, Tanrı'nın son sözüne sahip olduğunu iddia ediyor ve bunları dünyanın öteki kesimlerine götürmeyi kendileri için bir ödev olarak görüyorlardı. İlahi takdirin öngördüğü bu işi yerine getirme karşılığında cennette kalıcı ve nihai ödüle ulaşmayı bekliyorlardı; bu arada bu dünyada da bazı geçici maddi karşılıklara layık görülebilirlerdi. Onlardan ayrı bir yola sapanlar benzer biçimde hem bu dünyada, hem de öteki dünyada cezalarını çekeceklerdi. Kıyamete, ahretteki ceza ve ödüle ilişkin Hıristiyan ve İslam düşünceleri tıpatıp aynı olmamakla birlikte, temelde benzerdi. Cennetleri önemli ölçüde farklıydı, ama cehennemleri büyük ölçüde aynıydı. Bütün bunlar bir Hindu, bir Budist ya da bir Konfüçyüsçü açısından anlamsız görülecek şeylerdi.

Hemen hemen bütün modern tarih anlatımlarında, antikçağdan ortaçağa ve oradan da modern çağa giden genel kabul görmüş bir dönemleştirme, bir ardışıklık vardır. "Antikçağ", Kitab-ı Mukaddes'te sözü edilen ülke ve halkların tarihiyle başlar, Yunan ve Roma dünyasında doruğuna çıkar ve Roma İmparatorluğu'nun batıdaki gerileyişi ve çöküşüyle sona erer. "Modern" çağ yeniden dirilen ve yayılma içine giren Avrupa'nın yeni bir çağı açtığı ve zamanla bütün dünyayı kucaklayacak yeni bir uygarlığın temelini attığı 15. yüzyıl sonlarında başlayan dönemi belirtir. Bu engin ve canlı iki uygarlık arasında, ortaçağ Avrupa'sı bir halterin bağlantı demiri gibi bir işlev görür.

Ama ortaçağ Avrupa'sı antik dünyayı modern dünyaya bağlayan tek yol değildi. Aslında İslam uygarlığı en parlak dönemindeki gücüyle, paylaşılmış bir antikiteden bölünmüş bir modernliğe doğru pekâlâ daha umut verici bir geçiş olarak görülebilir. Ortaçağ Hıristiyanlığı ile ortaçağ İslamı arasındaki bir karşılaştırma, İslam dünyasının antik uygarlıktan modern uygarlığa geçmek için yetkin yolu sunduğunu kesinlikle gösterecektir. İslam dünyası varlıklı ve genişti; birçok değişik halkı ve büyük bir kaynak zenginliğini barındıran uçsuz bucaksız bir alanı kaplıyordu. Batı Hıristiyan âlemi gibi, o da Helen uygarlığının mirasına sahip çıkıyordu; ama bilim ve felse-

fesini daha büyük bir maharetle değerlendiriyordu[2] ve öteki uygarlıklarla bağları ve kendi yaratıcı girişimleri aracılığıyla bu mirası büyük ölçüde zenginleştirmişti. Yalnızca iki örnek vermek gerekirse, Çin'den kâğıdın ve ardından kâğıt yapım tekniğinin getirilmesi ile Hindistan'dan basamaklı sayı sisteminin ve sıfırın alınması büyük bir bilimsel ve edebi rönesansa giden yolu hazırladı; üstelik rönesans teriminin alışılagelmiş biçimde yakıştırıldığı Avrupa'daki akımdan yüzyıllar önce. Buna karşılık Hıristiyan Avrupa, kaynakları bakımdan yoksuldu; bakış açısı sınırlı ve yereldi; her bakımdan olmasa bile çoğu bakımdan İslamiyetin ulaştığı düzeylerin çok gerisindeydi.

Başka farklılıklar da vardı: Ortaçağ Avrupa'sı yalnızca alan bakımından küçük değildi, bakış açısı da dardı. Öteki dinler bir yana, kendi dininin çeşitli biçimlerine karşı bile belirgin bir biçimde hoşgörüsüzdü. Oysa İslam dünyası bileşimiyle çeşitliliğe, karakteriyle çoğulculuğa sahipti. Müslümanlar kendi içlerinde ibadet ve hatta inanç bakımından önemli farklılıklara hoşgörüyle bakmaya yatkındı; onayladıkları öteki dinlere toplumda belirli bir yer vermeye de razıydı.[3] Bu durum modern çağda bazen yanlış bir biçimde eşitlik gibi sunulmuştur. Elbette eşitlik söz konusu değildi ve bir ortaçağ toplumunda böyle bir eşitlik düşüncesi saçma bir anakronizmdir. Akdeniz'in her iki yakasında da inananların inanmayanlara eşit haklar tanıması herhalde bir meziyet olarak değil, bir görev ihmali olarak görülürdü. Bununla birlikte İslam toplumu gerçekten de hoşgörü bahşetmekte ve öteki dinlerden insanlarla bir arada yaşamaya rıza göstermekteydi; az sayıdaki kısıtlamaları ve *ehliyetsizlik* durumlarını kabul etme karşılığında, bu insanlar dinlerinin gereklerini serbestçe yerine getirme ve kendi içişlerini serbestçe yürütme hakkından yararlanabiliyorlardı. Hıristiyan âleminde ise Hıristiyanların sonunda kimsenin kimseye karışmaması zamanının geldiği kanısına varmalarını sağlayan Din Savaşları'na değin bu hoşgörüye gerçekten denk düşecek bir anlayış yoktur. Müslümanların İber Yarımadası'nın bir bölümünü yönettiği sekiz yüzyıl içinde Hıristiyanlar ve hatta Yahudiler varlıklarını korudular ve üstelik gelişme olanağı buldular. Hıristiyanların Yarımadayı yeniden fethinin hem Yahudiler hem Müslümanlar açısından getirdiği sonuçlar ise çok iyi bilinmektedir.

---

2 Müslümanların klasik antikçağa ilişkin bilgileri için bkz. Franz Rosenthal, *Das Fortleben der Antike im Islam*, Zürih, 1965, İngilizce çeviri, *Classical Heritoge in Islam*, Berkeley, 1975.

3 İslami hoşgörü için bkz. Rudi Paret, "Toleranz und Intoleranz im Islam", *Saeculum*, 21 (1976), s. 344-65; Francesco Gabrieli, "La tolleranza nell' Islam", *La Cultura*, 10 (1972), s. 257-66, y. b., Gabrieli, *Arabeschi e studi islamici*, Napoli, 1973, s. 25-36; Adel Khoury, *Toleranz im Islam*, Münih, 1980; Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton, 1984, s. 3-66.

Avrupa'nın açık bir biçimde daha büyük bir çeşitlilik gösterdiği tek yön dildi. Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'nın her yanında tek bir dil, yani Arapça din ve hukukun, ticaret ve kültürün, devlet yönetimi ve bilimin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Yerel konuşma dillerinin ülkeden ülkeye olağanüstü bir çeşitlilik göstermesine karşın, Arap dünyasında ve daha sınırlı ölçüde olmak üzere bütün İslam dünyasında standart bir yazılı Arapça hem günlük, hem de bilimsel iletişim aracı işlevini görüyordu. İran gibi uzak bir ülkede bile, 14. yüzyılın büyük Acem tarihçisi Reşideddin o dönemde Frankların yirmi beş ayrı dil konuştuğunu ve bunlar arasında hiç kimsenin bir ötekinin dilini anlamadığını hayretle belirtiyordu.[4]

Yine de bütün bunlara karşın, "izlenmeyen yol" Batı rotası değil, İslam rotasıydı. 15. yüzyıl sonlarına gelindiğinde hem Hıristiyan hem de İslam dünyasında belirli temel değişiklikler meydana gelmeye başlamıştı; bunlar zamanla birinin yükselip zafere ulaşmasını, ötekinin gerileyip yenilgiye uğramasını sağladı. Aralarındaki mücadele uzun ve amansız oldu; sonucun belirgin hale gelmesi ve iki tarafça da teslim edilmesi için yüzyılların geçmesi gerekti. Batı'nın yükselişi geniş biçimde incelenirken, İslami gücün sönüşü bilim çevrelerinden çok az ciddi ilgi görmüştür; bu aşamada da söz konusu değişikliklerle bağlantılı olguları sıralamaktan ve bu olguların nedenleri, sonuçları ya da sadece belirtileri gibi, yerlerinin de, tamamen geçici bir değerlendirmesinden fazla bir şey yapılamaz.

İki taraf arasında gittikçe artan eşitsizliğin açık hale geldiği ilk nokta elbette savaş gücü ve daha özel bir düzeyde silah donanımıydı. İslamiyet'in ilk zamanlarında Müslüman orduları her şeyi önlerine katarak Asya üzerinden Hindistan ve Çin'e, Afrika ve Fas üzerinden ta Avrupa içlerine ok gibi fırladılar. Müslümanların daha fazla ileriye gitmesini önleyen şey düşmanlarının direnişinden çok, kendi sistemlerinde ve özellikle de çok yayılmış ulaşım hatlarında gittikçe artan sıkıntılardı. Silah donanımları hasımlarınınki kadar iyiydi ve hatta bazı durumlarda yenilikçiydi; sözgelimi Ortadoğu'da bolca bulunan petrolün, patlayıcı karışımlarında kullanılması yeni bir olguydu. Uygun biçimde tasarlanmış kaplara konan bu patlayıcılar hem deniz savaşlarında, hem de kuşatmalarda top güllesi işlevini görmekteydi. Müslümanların vücut zırhları ve kuşatma araçları belki Hıristiyanlarınki kadar iyi değildi, ama bunları hızla öğrendiler.

Müslüman fetihlerini harekete geçiren gaza anlayışı, Bizans Hıristiyan âleminin bütünüyle yabancı olduğu bir şey değildi. İmparator Herakleios (610-641) Sasanilere karşı giriştiği mücadeleyi Hıristiyanların bir kutsal

4 Reşideddin, *Histoire des Francs*, çev. ve ed. K. Jahn, Leiden, 1951, özgün metin s. 11, çeviri s. 24.

savaşı gibi göstermekteydi; Suriye'nin kuzey kesimini Müslümanlardan geri alan Nikeforos Fokas'ın (963-969) Müslüman cihadının gücünü kavradığı ve Hıristiyanlıkta da buna denk bir şeyin olmasını arzuladığı aktarılır. Ama daha sık olarak Bizanslı yazarlar böyle bir savaştan söz ederken bunu anlamayan ve hoş bulmayan bir tavır sergilemekte ve savunucularını dinsel sadakatten çok talan arzusuyla harekete geçmiş kişiler olarak görmektedir. Bir Hıristiyan kutsal savaşı fikri gecikmeli de olsa Batı Hıristiyan âleminde daha olumlu bir yankı uyandırdı. Roma ve Ostia'ya karşı 846'da girişilen bir Arap baskınının ardından Fransa'da bir sinod toplandı ve Hz. İsa'nın düşmanlarına karşı savaşmak üzere Fransızların önderliğinde birleşik bir Hıristiyan ordusu oluşturmaları için Hıristiyan âleminin krallarına yönelik bir çağrı kararı alındı. Papa IV. Leon, belki de Müslüman düşüncelerin etkisiyle, böyle bir savaşta ölecek olan herkese cennet vaadinde bulundu. Birkaç onyıl sonra Papa VIII. Johannes (872-882), piskoposların bir başvurusuna cevap verirken, Tanrı'nın Kutsal Kilisesi'ni, Hıristiyan devlet ve dinini savunma uğruna çarpışanlara ve *contra paganos atque infideles strenue dimicantes* (putperestlere ve kâfirlere karşı zahmetli mücadele) sırasında ölenlere günahlarını bağışlama sözünü verdi.[5]

Batıda bile Hıristiyan âlemini savunmaya dönük kutsal savaş çağrısına tepki yavaş gelişti ve bir süre sonuçlar belirsiz kaldı. Kesin değişim 11. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Normanlar 1061'de Messina'yı ele geçirdi ve ardından Hıristiyan âlemi adına Sicilya'nın fethine koyuldu. VI. Alfonso'nun 1085'te Tuleyde'yi (Toledo) almasıyla, İber Yarımadası'nda Hıristiyanları yeniden fetih hareketi iyice yoluna girdi. Bazı gerilemelerden sonra atılım yeniden başladı ve Las Navas de Tolosa'nın 1212'deki büyük zaferiyle yarımadadaki Müslüman gücün belkemiği kırıldı. Geride kalan birkaç yerel Müslüman devleti de ilerleyen Hıristiyanlar karşısında teker teker yenik düştü. Gırnata alt edilen son devlet oldu. Doğu Avrupa'da benzer bir gelişme çizgisi izleyen yeniden fetih hareketinde, Moskova prensi Dimitri Donskoy 1380'de Kulikovo Çarpışması'nda Tatarlara karşı büyük bir zafer kazandı. İspanya'da olduğu gibi bunu uzun ve zorlu bir mücadele izledi; "Büyük" lakabıyla anılan III. İvan 1480'de Moskova

---

5 Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus, series latina*, c. 126, sütun 816; aktaran Marius Canard, "La Guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien", *Revue Africaine*, Cezayir, 1936, s. 605-23. Ayrıca bkz. Anouar Hatem, *Les Poésies épiques des Croisades*, Paris, 1932, s. 36-40. Müslümanların ve Hıristiyanların kutsal savaş ve şehitlik anlayışlarına ilişkin bir değerlendirme ve karşılaştırma için bkz. Albrecht Noth, *Heiliger Krieg und Heiliger Kampf in Islam und Christentum: Beiträge zur Vorgeschichte und Geschichte der Kreuzzüge*, Bonn, 1966.

üzerine son Tatar yürüyüşünü püskürttü ve böylece sonunda "Tatar boyunduruğu"na son verdi.

Reconquista (yeniden fetih) sırasında elde edilen başarıların sınırları vardı. Şimdilerde sık sık saldırgan emperyalizme dönük bir erken Batı serüveni olarak yorumlanan Haçlı Seferleri, daha doğru bir yaklaşımla dönemin koşulları içinde, esin kaynağını aynı güdülerden alan ve aynı düşmana yönelen *reconquista*'nın bir parçası olarak görülebilir. Her şeye karşın Hıristiyanlık, Ortadoğu'da Avrupa'nın güney kesimine göre daha eskiydi ve daha derin köklere sahipti. Cihada karşı çok gecikmiş bir Hıristiyan tepkisi olan Haçlı Seferleri kutsal savaşla kaybedilenleri yine kutsal savaşla geri almaya yönelik bir girişimdi. Hıristiyanlar açısından Bizans imparatorlarının 7. yüzyılda Müslüman halifelere kaptırdığı Hıristiyan Kutsal Toprakları'ndan daha önemli ne olabilirdi? *Reconquista* İberya ve Rusya'da başarıya ulaştı; Doğu Akdeniz'de ise Türklerin yeni ve yükselen gücü karşısında etkisiz kalarak başarısızlığa uğradı. Bir zamanların Yunan ve Hıristiyan toprağı Anadolu'yu zaten yutmuş olan İslamiyetin bu yeni savunucuları çok geçmeden Avrupa'ya karşı üçüncü büyük saldırıya girişeceklerdi.

Bütün bunlara ve öteki Türk başarılarına karşın, Hıristiyan âleminin lehine olan eşitsizlik gittikçe daha da büyüdü. Hıristiyan zaferleri büyük ölçüde üstün silah donanımı ve teknolojileri ile bunları destekleyen daha güçlü ekonomilere dayanmaktaydı. Uzakdoğu'da icat edilen barut, anlaşıldığı kadarıyla burada esas olarak havai fişek gösterileri için kullanılmaktaydı. Ortadoğu'yu atlayarak getirildiği Avrupa'da ise yeni ve ölümcül bir amaca, ateşli silahlara uyarlandı. Bu silahlar başkalarıyla giriştikleri savaşlarda Avrupalılara muazzam ve çoğu kez belirleyici bir avantaj sağladı; en açık biçimiyle Yenidünya'da ortaya çıkan bu avantaj, gittikçe artan bir çapta Eskidünya'nın uygarlıklarıyla ve hatta İslam imparatorluklarıyla karşı karşıya gelişlerde de geçerliydi.

Bazı Müslüman devletler ateşli silahları reddetme ya da bunlardan çok az yararlanma yoluna gittiler.[6] Örneğin, Mısır'daki bir zamanların güçlü Memluk Sultanlığı yiğitliğe yakışmayan bu silahları hor gören bir tavırla karşıladı ve kullanım alanını toplumsal bakımdan düşük konumlu unsurların asker yazıldığı küçük birimlerle sınırladı. Memlukların hem güneyden gelen Portekizlilere hem de kuzeyden gelen Osmanlılara karşı koyamaması şaşırtıcı değildi. Osmanlıların Mısır'ı fethetmesinden sonraki dönemi yazan Mısırlı tarihçi İbn Zünbül, bu konudaki Memluk tavrını çok

6 Bu soruna ilişkin öncü bir yapıt olarak bkz. David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Medieval Society*, Londra, 1956, 1978. İslam dünyasında ateşli silahların tarihine ilişkin genel bir inceleme için bkz. *EI²*, "Barud".

iyi dile getirir. Aktardığına göre, tutsak bir Memluk emiri karşı karşıya geldiği Osmanlı padişahı Selim'e şunları söyler:

> Dünyanın her tarafından derme çatma bir ordu kurmuşsun: Hıristiyanlar, Rumlar ve ötekiler. Beraberinde de Avrupa Hıristiyanlarının savaş meydanında Müslüman ordularının karşısına çıkma gücünü bulamadıkları bir sırada ustaca geliştirdikleri şu icadı getirmişsin. Bir kadın bu tüfek denen şeyi ateşleyebilirse bir alay adamı durdurabilir. Eğer bu silahı kullanmayı seçmiş olsaydık, siz bu işte önümüze geçemezdiniz. Ama biz Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in sünnetini, Allah yolunda kılıç ve mızrakla cihada gitmeyi bir tarafa atmayan insanlarız. (...) Yazıklar olsun sana: Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine şehadet edenleri ateşli silahlarla nasıl vurabiliyorsun?[7]

Müslüman devletler arasında tüfek atışı ve topçuluktan tam ve etkili biçimde yararlanan yalnızca Osmanlılardı. Ama İbn Zünbül'ün işaret ettiği gibi, onlar bile Batı teknolojisine bağımlıydı ve topçu birliklerinin donatım ve yönetimini, gittikçe artan bir ölçüde, Batılı dönmelere ve paralı askerlere bırakmışlardı.

Batı aynı zamanda denizlerde gittikçe güçlenen bir üstünlüğe sahipti. Batı Avrupa gemileri Atlantik sularında seyretmek üzere inşa edilmişti; bu bakımdan Müslümanların Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu için inşa ettikleri gemilere oranla daha büyük ve daha sağlamdı. Manevra yeteneği daha yüksek olan Avrupa gemileri daha uzak mesafelere gidebilmekte ve hepsinden önemlisi çok daha ağır teçhizatı taşıyabilmekteydi. Bir İspanyol kalyonu ya da bir Portekiz *carrack*'ı Müslüman devletlerin sahip olduğu teknelerin herhangi birini gerek yük taşımacılığında gerekse deniz savaşını yürütmede kolayca geçebilecek durumdaydı. Müslüman tekneleri hız ve manevra bakımından da kuzeyin daha fırtınalı denizleri için inşa edilmiş gemilerin gerisindeydi. Dönemin Osmanlı tarihçilerinden Selanikî Mustafa 1593'te yeni bir sefiri getiren bir İngiliz gemisinin varışıyla uyanan izlenimin canlı bir tablosunu çizmektedir:

> Ve gemisi gibi turfe numune gemi herkis İstanbul limanına gelmemişdi. Üç bin yedi yüz mil deryadan sefer ider ve seksen üç pare heman top kullanur sa'ir yarakdan gayri ateş-efşan hey'et-i hariciyyesi şekl-i hınzîr idi, ucube-i devrân idi, görülmiş değildi ki sebt olundı.[8]

---

7 Aktaran Ayalon, *a.g.e.*, s. 94-95.

8 Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, c. 1, s. 334. [İstanbul limanına şimdiye kadar bunun kadar garip bir gemi girmemişti. Denizde 3.700 fersahı aşıp gelmişti; diğer silahlardan başka 83 topu vardı. Ateşli silahlarının harici sureti bir domuz şeklindeydi. Eşi emsali ne görülmüş, ne de kaydedilmiş bir devran harikasıydı.]

İslam dünyasının da Atlas Okyanusu'na kıyısı vardı. İnsan Faslıların neden açık denizlere çıkmadığına ve Amerika'yı keşfetmediğine şaşıyor. Bunun besbelli bir nedeni söz konusu kıyı şeridinde, Avrupa denizciliğinin ve gemiciliğinin gelişmesini kolaylaştıran -hatta gerektiren- liman ve haliçlerin bulunmayışıydı. Bir başka cevap belki de Faslıların sahip oldukları denizlerde büyük ölçüde kendi başlarına oluşlarıydı; bu durum onları birbirlerine karşı ardı arkası kesilmeyen savaşlarda denizcilik becerilerini bileme fırsatını bulan İspanyollar ve Portekizlilerden, Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizlerden ayıran bir hususdu. Başka bazı bakımlardan olduğu gibi, bu bakımdan da Avrupa'nın birlikten yoksunluğunun uzun vadede bir avantaj olduğu görülecekti.

Batı Avrupa'nın teknolojide daha ileri ve gelişkin bir düzeyde oluşu silah donanımıyla sınırlı değildi, iktisadi üretim alanına da uzanmaktaydı. Bunun güzel bir örneği, ilk zamanlarda ve uzun bir süre boyunca enerji üretiminde insan ya da hayvana dayalı kas gücü dışındaki tek araç olan değirmenden yararlanmadır. İlkel yeldeğirmenleri ve sudeğirmenleri de dahil olmak üzere değirmenler büyük, gözle görülebilir ve sabittir. Gizlenmeleri, görünüm bakımından değiştirilmeleri ya da taşınmaları kolay değildir. Dolayısıyla geçmişin vergi toplayıcıları için olduğu kadar, çalış-

malarını vergi kayıtlarına dayandıran günümüzün tarihçileri için de keyifli bir kaynak sayılırlar. Princeton'dan meslektaşım Charles Issawi'nin, *Domesday Book* ile Osmanlı sicilleri arasında yaptığı bir karşılaştırma, Norman yönetimi altındaki İngiltere'de, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki merkezi Osmanlı topraklarına göre daha fazla değirmen bulunduğu yolundaki şaşırtıcı gerçeği ortaya koymaktadır.[9]

Çok büyük bir önem taşıyan bir başka teknolojik yenilik matbaaydı. Barut gibi bu da Doğu Asya kökenliydi ve İran'daki bir İlhanlı hükümdarının kısa süreli ve felaketle sonuçlanan bir kâğıt para basma denemesi[10] dışında, aynı şekilde Ortadoğu'yu atlayarak Avrupa'ya geçmişti. Anadolu'ya 1492'de vardıklarında beraberlerinde matbaayı da getiren İspanyol Yahudi sığınmacılara, padişah fermanı uyarınca Arap harfleriyle baskı yapmama koşuluyla, başkentte ve başka kentlerde kitap basma izni verildi. Daha sonra Hıristiyan azınlıklar için de benzer fermanlar çıkarıldı. Osmanlı topraklarında 18. yüzyıla değin İbrani, Yunan, Ermeni, Süryani ve zaman zaman Latin harfleriyle kitaplar basılırken, Türklerin ve bütün

9 Charles Issawi, "Technology, Energy, and Civilization: Some Historical Observations", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 23 (1991), s. 281-89.

10 Karl Jahn, "Das iranische Papiergeld", *Archiv Orientálni*, 10 (1938), s. 308-40.

Müslüman reayanın kullandığı harflerle hiç kitap basılmadı.[11] Gerek Doğudan ilk gelişinde, gerekse Batıdan yeniden aktarılışında matbaanın bu şekilde iki kez ve kesin reddedilmesi, birkaç yüzyıl sonra kâğıdın istekle ve etkili bir biçimde kabul görmesiyle karşılaştırıldığında büsbütün dikkat çekicidir.

Topçuluk ve matbaa gittikçe arayı açan eşitsizliğin en çarpıcı yönlerinden yalnızca ikisidir. Bunların İslam ülkelerindeki gecikmeli, gönülsüz ve uzun süre verimsiz benimsenişinin tam tersine Batıda hızla gelişmesi ye kullanılması muhakkak ki, en azından kısmen, daha derin toplumsal ve kültürel nedenlerin sonucu olmalıdır. Söz konusu nedenlerin incelenmesi ise ancak yeni başlamış bulunuyor.

Böyle bir neden şimdiden belirtilmiş bulunuyor: Ortaçağ sonlarında Müslüman devletlerde olağan hale gelmiş olan kul toplumunun değişime ayak uyduramaması. Kul toplumuna sıkı sıkıya bağlı olan bir özellik, kadınların ayrımcılığa maruz kalmasını ve ikinci planda tutulmasını öngören bir toplumsal düzendi. Bu konuda daha yakın bir kaynaktan aktarma yapacağım. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Atatürk 1923'teki bir söylevinde şöyle diyordu: "Bir heyet-i içtimaiye, cinsinden yalnız birinin icabat-ı asriyeyi iktisap etmesiyle iktifa ederse o heyet-i içtimaiye yarıdan fazla zaaf içinde kalır."[12] Hıristiyan Avrupa'nın kadınları herhangi türden bir eşitliği elde etmekten çok uzaktı, ama çokeşliliğin ya da yasalarla tanınmış cariyeliğin baskısı altında değildi. Onların yararlandığı sınırlı düzeydeki özgürlük ve katılım bile, Batı ülkelerini gezen -ve hepsi de erkek olan- bir dizi Müslüman ziyaretçiyi sarsıp uyandırmaya hiçbir zaman yetmedi.[13] Batı uygarlığı kadınların varlığından dolayı zengindi; Müslüman uygarlığı ise onların yokluğuyla daha yoksuldu.

Birkaç başka yıldönümü de iki toplum arasındaki eşitsizliğin bazı farklı yönlerini ortaya koyabilir. 1492 aynı zamanda Lorenzo de' Medici'nin

---

11 Müslüman dünyasında matbaacılığın tarihi için bkz. *EI²*, "Matba'a". Erken dönem İbrani matbaacılığı için bkz. A. Freimann, *Über hebräische Inkunablen*, Leipzig, 1902; A. M. Habermann, *Toldot ha-Sefer ha-Ivri*, Kudüs, 1945.

12 Kemal Atatürk'ün 31 Ocak 1923'te İzmir'de verdiği söylev, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Ankara, 1952, s. 84. Atatürk başta 30 Ağustos 1926'da Kastamonu'da verdiği söylevde (*a.g.e.*, s. 219) olmak üzere başka vesilelerle de aynı temayı işlemiştir.

13 Müslümanların Batılı kadınları algılayış biçimleri üzerine bkz. Lewis, *Muslim Discovery*, s. 281, 286-93. Çağdaş Arap edebiyatında Batılı kadın portresi için Rotraud Wielandt, *Das Bild der Europäer in der modernen arabischen Erzähl- und Theaterliteratur*, Beyrut, 1980, özellikle s. 489-553; ve a.y., "Factors Determining the Picture of the European Woman in Modern Arabic Fiction", *Tarih: Papers in Near Eastern Studies*, 2 (1992), s. 17-40.

öldüğü yıldı. Rönesans döneminin ilk örnek hükümdarı olan bu kişi yeni kültür ve bilimin himaye altına alınmasında, yeni tarz ticaretin yürütülmesinde önemli rol oynamış ve -bununla biraz ilgili bir özellik olarak- Avrupa devletlerinin daha sonraki yayılmasında büyük bir yer tutan Batının yeni dış politika zanaatına öncülük etmişti.

İspanyol hümanist Antonio de Nebrija'nın bir Avrupa yerel konuşma dilini kararlı ve standart bir yapıya kavuşturmaya ve bir edebi dile dönüştürmeye yönelik ilk girişim olan *Grammática castellana* adlı yapıtının yayımlanması da aynı yıla rastladı. O zamana değin Latin Avrupası ve Arap dünyasındaki durum kabaca birbirine benziyordu; her ikisi de günlük hayatta kendi yerel dillerini konuşurken, hem resmi yazışmalarda hem de edebi yazılarda yapay bir dili -biri ortaçağ Latincesini, öbürü klasik dönem sonrası Arapçasını- kullanıyordu. Fransız tarihçi Bernard Vincent, Kastilya lehçesinin standart İspanyolca olarak benimsenmesinin İspanyol-Amerikan uygarlığının ortaya çıkmasına ve olgunlaşmasına büyük katkıda bulunduğunu ileri sürmekte[14] ve Aragonlu bilgin Gonzalo García de Santa María'nın şu dikkate değer sözlerini aktarmaktadır:

> Kraliyet iktidarı bugün Kastilya'da olduğu için, bizi yöneten seçkin kral ve kraliçe Kastilya diyarını kendi devletlerinin temeli ve merkezi yapma yolunu seçtiği için, bu kitabı Kastilya lehçesinde yazmaya karar verdim; çünkü dil bütün öteki şeylerden daha fazla iktidara eşlik eder.[15]

Başka kaynaklar da bir bakıma benzer gerekçelere dayanarak, yerel konuşma dillerinin bir tarafa bırakılmasının ve bütün yazılı belgelerde klasik Arapçanın bir biçiminin kullanılmasının Arap ülkelerindeki kültürel ilerlemenin önünde bir engel olduğunu belirtmektedir.

İslamiyet kendi rönesansını 10. ve 11. yüzyıllarda, antikçağ biliminin yeniden canlanmasıyla ve yeni bilim anlayışının yaratılıp yayılmasıyla yaşadı. Avrupa'ya özgü Rönesans, İslam topraklarında hemen hiçbir etki yaratmadı ve Türk tarihçi Adnan Adıvar'ın sözleriyle, "bilimsel akım ilahiyat ve fikhın setlerine çarpıp dağıldı."[16] İslam dünyası 15. ve 16. yüzyıllarda Rönesans'ın yüzünü görmediği gibi bir Reform hareketi de yaşamadı.

Bununla birlikte İslamiyet olağanüstü gücünü korudu ve Akdeniz'in her iki ucunda Avrupa'ya karşı koymaya devam etti. Türklerin 1453'te Konstantinopolis'i ele geçirmesi Doğu Hıristiyan âlemine mahvedici bir darbe indirdi ve Batı için büyük bir tehdit yarattı. 1478'e gelindiğinde

14 Bernard Vincent, *1492: L'Anné admirable*, Paris, 1991, s. 72-78.

15 *a.g.e.*, s. 78.

16 A. Adnan [Adıvar], *La Science chez les Turcs ottomans*, Paris, 1939, s. 57.

Yunan, Arnavut, Romen ve Güney Slav toprakları Türklerin yönetimindeydi ve Türk akıncı güçleri Venedik'in dış mahallelerine kadar ulaşmıştı. Türkler 1480'de Otranto'yu alarak İtalya'da bir dayanak noktası elde ettiler. İspanyolların Gırnata'yı fethetmesi büyük bir zaferdi ve Avrupa'nın güneybatısının kurtarılmasında belirleyici bir rol oynadı. Ne var ki Hıristiyan âlemi ile İslamiyet arasındaki daha geniş cepheleşmede kesin bir sonuç getirmedi. Avrupa'nın güneydoğusunda Müslüman tehdidi sürdü ve hatta daha da büyüdü; ancak iki yüzyıl sonra, Türklerin Viyana önlerinden son geri çekilişiyle ortadan kalktı.

Bu arada İspanya'daki Katolik hükümdarlar, Müslümanlara karşı kazandıkları zaferden kısa bir süre sonra dikkatlerini bir başka düşmana, yani Yahudilere çevirdiler. Siyasette ve savaşta Yahudilerin önemsiz bir gücü vardı. Hatta ticaret ve kültür alanlarında yararlı olmaları da mümkündü. Ama dinsel açıdan en yakın ve en duyarlı tehdidi oluşturan bir unsur olarak görüldüler.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜLKEDEN ÇIKARILMA

Duyarlı bir Venedik yurttaşı 13 Nisan 1602'de, Fondaco dei Turchi'nin sürekli hizmet vermek üzere kurulması önerisine karşı çıkan bir dilekçeyle cumhuriyet yönetimine başvurdu. Kenti ziyaret eden Türk tüccarlara yiyecek ve barınak sağlayan bu kurum, dilekçe sahibine göre bir

dizi nedenden dolayı sakıncalı ve tehlikeliydi. Tek bir yerde çok sayıda Türk'ün varlığı kaçınılmaz olarak bir caminin inşasını ve Muhammed'e tapınılmasını getirecekti. (Anlaşılan dilekçe sahibi İslamiyet hakkında çok az şey biliyordu.) Bu durum halihazırda Yahudi ve Protestan Alman varlığının yol açtığından daha büyük bir skandal olacaktı. Bir kere, Türklerin sefih davranışları ahlak bozucu bir etki yaratacaktı. Ayrıca, çok daha önemlisi Fondaco Türklerin siyasal tasarılarını kolaylaştıracaktı. Böylelikle "tek bir padişahın yol gösterdiği ve büyük bir deniz gücüyle donanmış" Türkler, "bir reis ya da hükümdardan yoksun" ve "dünyanın ayaklar altına aldığı" Yahudilere oranla Venedik'e çok daha fazla zarar verebilirdi.[1]

Müslümanlar ile heretikler arasında bağlantı kurmak alışılmadık bir şey değildi. Ortaçağ Batı dünyasında yaygın olan bir hikâye daha da ileri giderek, Muhammed'i, papalık seçiminde bir tarafa itilmesine çok içerleyerek Arabistan'a giden ve orada rakip bir dini başlatan dönme bir kardinal olarak gösteriyordu.[2] Hatta bu tür saçma fantezilerin ötesinde, Protestan-

1 Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Floransa, 1975, s. 132.

2 Ortaçağda ve modern çağda Batının Hz. Muhammed'i nasıl gördüğüne ilişkin bkz. *EI²*, "Muhammad"; bu maddede geniş çaplı yol gösterici bibliyografik bilgi verilmektedir. Daha eski literatür açısından başvurulması gereken klasik bir çalışma: Alessandro d'Ancona, "La leggenda di Maometto in Occidente", *Giornale storico della letteratura italiana*, 13 (1899), s. 199-281.

lara yönelik Katolik polemikleri bazen İslamiyeti erken bir Reform hareketi gibi sunuyor, suretlerden hoşlanmama, Teslis ve *Mariolatry* (Meryem'e tapma) öğretilerini reddetme gibi ortak yönlerini ve başka bir düzeyde de padişah ile Protestan hükümdarlar arasındaki danışıklı dövüş iddialarını ileri sürüyordu. Ama Müslümanlarla Yahudileri kilise ve din düşmanları olarak göstermek çok daha eski ve çok daha yaygındır; bu anlayışın kökleri en azından Birinci Haçlı Seferi dönemine kadar inmektedir.[3]

Karanlık Çağ denen dönemde Hıristiyan Avrupa'daki Yahudiler oldukça ileri bir hoşgörüden yararlanmışlardı. Yahudilerin sıkıntıları Haçlı askerlerinin Kutsal Topraklar'da kâfirlerle çarpışmaya koyulması ve işe önce içerideki kâfirlerden başlamanın uygun olacağını düşünmesiyle ortaya çıktı. Dönemin bir İbrani tarihçisi durumu şu sözlerle anlatıyordu:

> Artık yola çıkma zamanı geldi. Yahudilerin oturduğu kentlerden geçerken birbirlerine şöyle dediler: "Bak şimdi, kâfir mabedini arayıp bulmak ve İşmaeloğullarından intikamımızı almak için uzun bir yola koyuluyoruz; oysa burada tam da içimizde ataları O'nu haksız yere katledip çarmıha germiş Yahudiler bulunuyor. İntikamımızı önce onlardan alalım, İsrail adının bir daha hiç hatırlanmamasını sağlamak üzere ülkelerimizde onların kökünü kazıyalım ya da onlara kendi dinimizi kabul ettirelim."[4]

11. yüzyıl sonlarından başlayarak Orta ve Batı Avrupa'daki birçok Yahudi cemaati din değiştirme ya da ölme, daha doğrusu onların bakış açısıyla dinden çıkma (irtidad) ya da din uğruna şehit olma arasında bir seçim yapma durumuyla karşı karşıya bırakıldı. Çoğu kez bu feveranları kışkırtan da bizzat inananları yeni bir Haçlı seferine çıkmaya çağıran kişiler ya da yetkili makamlardı. Bunlar arasında heretikleri ve Yahudileri sindirmede dikkate değer başarılar kazanmakla birlikte, insanları Haçlı Seferleri için harekete geçirmede çok daha az başarılı olan 15. yüzyılın Fransisken vaizi ve Engizisyon yargıcı João de Capistrano gibi meşhur şahsiyetler de vardı. Daha sonra azizler listesine alınan João'nun adı hâlâ Kaliforniya haritasını süslemektedir.

---

3 Daha 11. yüzyıl başlarında Fransız tarihçi Adhémar de Chabannes, Fatımi halifesi el-Hâkim'in emri üzerine Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin yıkılmasının sorumluluğunu Yahudilere yıkar ve Batılı Yahudilerin Doğuya Hıristiyanları suçlayıcı mektuplar gönderdiğini ve Doğulu Serazenlere karşı Batılılardan oluşan bir ordu göndermeye hazırlandıkları yönünde uyarılarda bulunduğunu öne sürer. Bkz. Adhémar de Chabannes, *Chronican Aquitanicum et Francicum* 137, aktaran Hatem, *Les Poésies épiques*, s. 43. Allan Harris Cutler ve Helen Elmquist Cutler'ın *The Jew As Ally of the Muslim: Medieval Roots of Anti-Semitism*, Notre Dame, 1986 adlı yapıtında yer alan ve anti-semitizmin temeldeki nedenini bu sanal ilişkiye bağlayan iddia abartılı görünmektedir.

4 Shlomo Eidelberg, çev. ve ed., *The Jews and the Crusades: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, Madison, 1977, s. 22.

Dinsel duyarlılığın en üst düzeye çıktığı, Hıristiyan âleminin gerek içeride gerekse dışarıda bölünme, heretiklik ve inançsızlığın oluşturduğu üç yönlü bir tehdit altında göründüğü o günlerde, daha önce aykırı görüşlere karşı gösterilmiş olan ve her zaman nazik bir dengeye dayanan hoşgörü iyice azalarak yok denecek bir düzeye kadar indi. Özellikle Hıristiyanlık adına geri alınmış olan yeni topraklarda Yahudiler ve Müslümanlar, güçlükle kazanılmış olan Hıristiyan birliği ve bağımsızlığı için sürekli bir tehdit olarak görülmekteydi. Batı Avrupa'da Yahudiler ile Mağribiler, Doğu Avrupa'da da Yahudiler ile Türkler polemik yazılarında, vaazlarda ve hatta yerel birimlerin, kralların ve papaların yasal düzenlemelerinde genellikle Hıristiyan âleminin düşmanları olarak birlikte anılmaktaydı. Onların gündelik alışkanlıkları bile sanki bu algılayışı doğrular gibiydi. 1670 gibi geç bir tarihte, Akdeniz'deki bir gemide görevli olan ve zamanını bir günce tutup kötü şiirler yazarak geçiren bir İngiliz askeri vaizi bu çağrışımın bir yönünü şöyle yansıtmaktaydı:

Tanrım Kral Charles'ı, York Dükü'nü
Ve kraliyet ailesini
Domuz eti yemeyen Yahudi ve Türklerden sen koru;
Güzel Efendimiz kurtar beni.

Bu ortamda ateşli kuruntuların bazen fesada dönük tertipler görmeye yönelmesi şaşırtıcı değildir: Müslümanlar zaman zaman Yahudi ajanı, daha sıklıkla olmak üzere Yahudiler de Müslüman ajanı, gizli görevlisi ya da en azından sempatizanı sayılmaktaydı. 1877-88 arası gibi geç bir dönemde, Disraeli'nin izlediği Türk yanlısı politikanın Liberal muhalifleri bu sava sarılmaktaydı. Parlamento'daki Liberal üyelerden biri ve yazar T. P. O'Connor'a göre, "onun [Disraeli'nin] Türkiye sorununa (...) genel bakışını belirleyen, bir Yahudi olarak Türklerin hısmı olması ve yine bir Yahudi olarak kendini Türklerle ortak davaya baş koymak zorunda .hissetmesi"ydi. Seçkin bir tarihçi ve Oxford öğretim üyesi olan E. A. Freeman daha da ileri gitmekteydi: "Avrupa genelinde basının en sıkı Türk taraftarı olan kesimi büyük ölçüde Yahudilerin elindedir. Çok küçük bir istisna grubu dışında, Yahudiler her yerde Türk dostudur." Liberal Parti'nin lideri Gladstone bile Argyll Dükü'yle bir sohbetinde şu belirlemede bulunmaktaydı: "Dizzy'nin gizli Yahudiliğinin bu politikalarla bir ilişkisinin olduğu yolunda güçlü kuşkularım var."[5] Victoria dönemi İngiliz liberallerinin bile bu doğrultuda düşünüp konuşabildiği göz önüne alınırsa, hoşgö-

5 Bu konulorda bkz. Bernard Lewis, "The Pro-Islamic Jews", *Judaism*, 17 (1968), s. 391-404; aynı yazının gözden geçirilmiş yeni baskısı, a.y., *Islam in History*, 2. b., Chicago, 1993, s. 137-51.

rünün daha az olduğu zaman ve mekânlarda başka kimselerin çok daha yoğun kuşkular beslemesine ve Yahudilere karşı harekete geçmeye yatkın olmasına pek şaşmamak gerekir.

Yeni birleşmiş olan İspanya'nın Katolik hükümdarları, Ocak 1492'de Gırnata zaferinden sonra kendilerini iki tehlikeyle karşı karşıya buldular. Bunlardan biri siyasal ve askeri nitelikteydi: Bir Müslüman karşı saldırısı tehlikesi. Akdeniz'in öteki ucunda, kırk yıl kadar önce Konstantinopolis'i ele geçirdikten sonra muzaffer bir tavra giren yeni ve kudretli bir Müslüman imparatorluğu hem ordu, hem de deniz gücünü batıya doğru genişletiyordu. Mağribilerin 1578'de Üç Kral Çarpışması'nda Portekizlileri ezici bir yenilgiye uğratmalarının da gösterdiği gibi, yalnızca birkaç mil ötedeki Kuzey Afrika'da hâlâ zorlu Müslüman kuvvetleri vardı. Müslümanların olası bir geri dönüşüne karşı savunmaya ve belki önce davranmaya dönük tedbirler almak gerektiği açıktı.

Öteki tehlike dinsel nitelikteydi. Bu bakımdan İslamiyet artık tehlikeli bir düşman olarak görülmemekteydi. İlahiyat çerçevesindeki bir hesaplamada, deyim yerindeyse, İslamiyete aldırış edilmeyebilirdi. Hıristiyanlığın yeryüzüne inişinden sonra geldiği için, Hıristiyan anlayışına göre zorunlu olarak asılsızdı ve heretik bir akım ya da bir sapma olarak bertaraf edilebilirdi. Hatta Hıristiyan eskatologyası içinde Vahiy Kitabı'nda sözü edilen "şeytan" kapsamında ele alınabilirdi. Müslüman ilerleyişi sırasında dönmeler arasında çok güçlü olan İslamiyetin çekiciliği, geri çekilmeleriyle birlikte zayıflamaya yüz tutmuştu. Osmanlıların olağanüstü zaferleri bile, halifelerin daha önceki zaferlerinde olduğu gibi fethedilen topraklarda çok sayıda insanı İslamiyetin kesinlikle Allah'ın hakiki dini olduğuna inandıramamaktaydı.

Buna karşılık Yahudilerin farklı bir durumu vardı. Siyasal ve askeri açıdan güçleri önemsizdi. Venedikli dilekçe sahibinin işaret ettiği gibi, onlar öndersiz ve ayaklar altında çiğnenen bir halktı; isteseler bile herhangi bir zarar verebilecek güçleri yoktu. Ama Yahudiliğin zımnen Hıristiyanlık için oluşturduğu dinsel tehdit başka bir konuydu. Hıristiyanlıktan sonra değil, önce geldiği için heretik bir akım ya da bir sapma olarak savuşturulması mümkün değildi. Adını Eski Ahit olarak değiştirerek İbranice *Kitab-ı Mukaddes*'i benimseyen Hıristiyanlar, buna vahyi tamamlamak ve Tanrı'nın Yahudilere vermiş olduğu sözleri yerine getirmek üzere İsa'nın nasıl geldiğini açıklayan bir Yeni Ahit eklemişlerdi. Bu mantığa göre, yeni indirilen dini hoş karşılayıp benimseyen ve Tanrı'nın seçtiği yeni lütuf sahibi olarak Hıristiyan kilisesiyle kimliklerini birleştiren ilk kişilerin Yahudiler olması gerekirdi.

Birçok Yahudi gerçekten de bu görüşü benimsedi ve sonradan Hıristi-

yan âlemine dönüşen cemaatin çekirdeğini oluşturdu. Ama ötekilerin ısrarla Hıristiyanlığı reddetmesi ve Yahudiliğin ayrı bir din olarak varlığını sürdürmesi, birçok Hıristiyan tarafından inançlarının ana ilkelerine karşı çıkma olarak görülmekteydi. Müslümanların tersine Yahudiler Eski Ahit'i bilmemekle ya da Tercih ve Vaat'ten habersiz olmakla suçlanamazdı. Dolayısıyla bu kitaplara ve öğretilere ilişkin Hıristiyan yorumunu kabul etmeye yanaşmamaları, en duyarlı olduğu bir alanda Hıristiyanlığa meydan okumaydı.

Zorla Hıristiyanlaştırılan ve yeni inanca göre yetiştirilen çok sayıda Yahudinin yine de gizlice eski inançlarını korumada ve bunu, doğarken vaftiz edilen ve Hıristiyan olarak eğitilen çocuklarına ve torunlarına aktarmada diretmesi, bu meydan okumayı ve üstü örtülü hakareti daha incitici hale getirmekteydi. Yahudileri ülkeden çıkarmanın gerekçelerinden biri, boyun eğmeyen ve din değiştirmeyen Yahudilerin süregelen varlığının baskı altında vaftiz olmayı kabul edenlerin gerçekten yeni dine dönmesini kösteklemesi ve sürekli ayakta kalan bir dinden çıkma tehlikesi yaratmasıydı.

Yahudilerin en azından kilise otoritesi için yarattığı bir başka ve uzun vadede daha sinsi bir tehdit vardı. Bu tehdidi doğru bir biçimde belirleyen Aziz João de Capistrano, Almanya'da ve Viyana'da verdiği vaazlardan

bazılarında Yahudilerin Hıristiyanlar arasında yaymaya çalıştığı "aldatıcı" bir görüşten söz ediyordu: "Yahudiler herkesin kendi inancına göre günahlardan kurtulup mağfirete erebileceğini söylüyor, oysa bu olanaksızdır."[6] Bir kere, Aziz João de Capistrano'nun belirttiği şey Yahudilere ya da inançlarına yönelik bir iftira değildi. Haham öğretisine göre, On Emir'in Musa'ya bildirilmesinden önce, Nuh'a indirilen ve bütün insanlık için bağlayıcı olan yedi emir vardı.[7] Bunlardan dinsel olarak nitelendirilebilecek ilk ikisi tek bir Tanrı'ya inanmayı emreder ve çoktanrıcılık ile oyma putları yasaklar. Cinayet, hırsızlık, zina, hayvanlara eziyet ve benzeri şeyleri yasaklayan öteki emirler gerçek adaleti tanımlayan bir tür doğal hukuk yasasını oluşturur. Çok iyi bilinen bir haham darb-ı meseline göre, bütün halklar arasındaki dürüst insanların cennette bir payı vardır. Aziz João de Capistrano ve ona benzer öteki kişiler için, kendi anlayışlarına öylesine yakın olan İslamiyetin zafer tutkusunu anlamak ve onunla, uy-

---

6 Johannes Hofer, *Johannes Kapistron: Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirsche*, c. 2, Heidelberg, 1964, s. 155. Karş. H. H. ben-Sasson, ed., *A History of the Jewish People*, Cambridge, Mass., 1976, s. 580.

7 Nuh'un emirleri için bkz. *Midrash Bereshit Rabba, Noah*, 34.8, İngilizce çeviri, H. Freedman ve Maurice Simon, *The Midrash Rabbah: Genesis*, c. 1, Londra, 1977, s. 272.

gun biçimde, yani savaş alanında kavgaya tutuşmak kolaydı. Silahsız Yahudi komşularının dinsel göreceliği farklı bir meydan okumaydı ve farklı bir karşılığı zorunlu kılmaktaydı.

Gırnata'daki zaferlerinden ve İspanyol krallıklarının birleşmesinden sonra, Katolik hükümdarlar siyasal ve askeri birliği sağlamışlardı. Ama dinsel birliği sağlamış değillerdi; çünkü yönetimleri altındaki topraklarda hâlâ çok sayıda Yahudi ve daha da çok sayıda Müslüman vardı. Kuşku yok ki, ideolojik olduğu kadar, geçerli pratik nedenlerle, dikkatlerini önce Hıristiyan öğretileri için en tehdit edici ve Hıristiyan iktidarı için en kolay alt edilebilir olan Yahudilere çevirdiler.

Yahudilerin, yani "şu öndersiz ve ayaklar altına alınmış halk"ın ülkeden çıkarılması görece güvenli ve kolaydı. Bu hareket aynı zamanda daha sonra girişilen ve daha büyük çaplı, daha zorlu ve kapsam bakımından daha önemli olan Müslümanları ülkeden atma işi için yararlı bir tecrübe sağladı.

Yahudilerin Ülkeden Çıkarılma Fermanı 31 Mart 1492'de Gırnata'da imzalanıp duyuruldu ve 29 Nisan'da yürürlüğe kondu. Bütün Yahudiler 31 Temmuz'a değin ya vaftiz olmayı kabul edecek ya da krallıktan ayrılacaktı.

Yahudilerin 1492'de Fernando ve Isabel'in fermanı uyarınca İspanya'dan çıkarılması, bu tür eylemlerin en iyi bilineni olmakla birlikte hiçbir biçimde ilk örneği değildi. 13. yüzyıl sonlarında ve 14. yüzyıl başlarında Yahudiler yine krallık fermanlarıyla Napoli, İngiltere ve Fransa krallıklarından, ayrıca birçok kent ve prenslikten kovulmuşlardı. İspanya son örnek de olmadı. Yalnızca birkaç yıl sonra, 1496'da Portekiz Yahudileri ve ayrıca onlar arasında kısa süreli ve aldatıcı bir sığınak bulan tahminen 100.000 dolayındaki İspanyol Yahudisi çok daha sert bir sınırdışı etme eylemine maruz kaldılar.

Böylesine ıstırap verici seçeneklerle karşı karşıya kalınca, çok sayıda İspanyol ve Portekiz Yahudisi kendisine dayatılan inancı dışarıya karşı kabul etme ve özel yaşamda reddetme tutumlarını birleştirerek, sorunlarına rahat olmayan ve tehlikeli bir çözüm buldu. Dönmeler resmi olarak *conversos* ya da *nuevos cristianos* (yeni Hıristiyanlar) olarak anılıyordu; gayriresmi olarak ise çoğunlukla *viejos cristianos* (eski Hıristiyanlar) tarafından *marranos* olarak nitelendiriliyordu. Asıl anlamı "domuz" olan ve mecazi bakımdan "domuzca karaktere ve huylara sahip bir kişi"yi ifade eden İspanyolca *marrano* sözcüğü, zaman içinde özellikle gizlice Yahudi ibadetini sürdürdüğünden kuşku duyulan yeni Hıristiyanlar için kullanılır hale geldi. Bu anlamda marranizm, yani gizlice bir inanca bağlı kalırken görünüşte başka bir inancı kabul etme, hiçbir biçimde İber Yarımadası'yla sınırlı değildir; başka zaman ve mekânlarda birçok benzer örneği vardır. Ama

önemli bir istisna dışında hiçbir yerde, derece ve etki bakımından İspanya ve Portekiz'deki gizli Yahudilerin düzeyine ulaşmamıştır.[8]

1492'nin ilk yıldönümü olayı olan Gırnata'nın ele geçirilmesi, İspanyol ulusu ve Hıristiyan kilisesi için büyük bir zafer olarak hâlâ mümince kutlanmaktadır. 1492'nin beş yüzüncü yılına giren ikinci olay, yani Yahudilerin kovulması en azından açıkça kutlanmadı,[9] ama uygun bir havada anıldı. Bununla birlikte 1992'de en azından bir yerde, İstanbul'da, yalnız anmayla yetinilmeyip kutlama töreni de düzenlendi; haliyle bu kutlama Yahudilerin İspanya'dan ayrılmasıyla değil, Türkiye'ye varmasıyla ilgiliydi. İspanya ve Portekiz sürgünleri arasında ötekileri çok geride bırakan en büyük grup burada kalıcı sığınak ve yeni yurtlar bulmuştu. 1992 yılı birçok anma törenine sahne oldu; bunları beş yüz yıl önce yeni yurtlarına varanların torunları, onlara kucak açmış olanların torunlarının desteği ve işbirliğiyle düzenledi.

İspanya ve Portekiz'den kaçan Yahudiler birçok ülkeye gittiler: Fransa, Hollanda ve daha sonraları İngiltere. Bir başka ülke de, İspanya ve Portekiz'deki Katolik baskılarından kaçan bir grup mültecinin, garip bir cilveyle, papalığa bağlı kilise devletlerinde barınak bulduğu İtalya'ydı. Bu Yahudiler, *marrano* kökenlerini belirtmenin, özgürlüklerini ve hatta hayat-

ları tehlikeye sokabileceği Venedik'te, doğudan gelenler için kullanılan "Levantini"nin karşıtı olarak batıdan gelen anlamındaki "Ponentini" adıyla anıldı. İspanya'dan kovulmayı izleyen yıllarda Kuzey ve Güney Amerika'daki Avrupa kolonilerinde yeni yurtlar edinen ve yeni hayatlar kuran bazı Yahudiler bile çıktı. Batılı mülteciler ve onların soyundan gelenler arasında seçkin şahsiyetler vardı. Ama ötekilerden çok daha kalabalık olan en önemli grup İslam ülkelerine, özellikle de Osmanlı İmparator-

8 *Marrano*'lara ilişkin geniş bir literatür vardır. İspanya'daki ve İspanyol İmparatorluğu'ndaki akıbetlerine ilişkin genel bir inceleme için bkz. Antonio Domínguez Ortiz, *Las judeoconversos en España y América*, Madrid, 1978. İspanya'da "kan saflığı"nın araştırılması üzerine bkz. Albert Sicroff, *Les Controverses des statuts de "Pureté de sang" en Espagne du XVe au XVIIe siècle*, Paris, 1960. Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te yeniden din değiştirmiş bir İber *marrano*sunun yaşadığı manevi olaylara ilişkin dikkate değer bir inceleme için bkz. Minna Rozen, *Jewish Identity and Society in the Seventeenth Century: Reflections on the Life and Work of Rafael Mordekhai Malki*, Tübingen, 1992. Şiilerin dinsel düşüncelerini gizleme âdeti için bkz. *EI*[2], "Takîya".

9 Venezuela'da 1985'te verilen ve sonuncusu Ekim 1992'de olmak üzere "Dinsel Oturumlar" dizisini başlatan bir konferans, ülkeden çıkarılmayı, fiilen kutlamasa da, ulusal birliği sağlamak için zorunlu önlemler olarak Engizisyon'la birlikte haklı göstermekte ve dolayısıyla ehven-i şer saymaktadır. Bkz. Jorge Olavarría, *Conmemoración del descubrimento de América*, Caracas, 1985, özellikle s. 13, 16-18. Bu konferansa dikkatimi çektiği için Netanel Lorch'a teşekkür borçluyum.

luğu'nun Avrupa, Asya ve daha sonraları Afrika'daki geniş topraklarına gidenlerdi.[10]

Yahudilerin bir İslam ülkesini tercih etmelerinin özel bir nedeni vardı. Birçok Yahudi, daha sonraki bir tarihte göç edip yeniden Yahudiliğe dönmek için uygun bir fırsatı kollamak üzere İspanya ve Portekiz'deki yurtlarında kalıp vaftiz olmayı kabul etmişti. Herhangi bir Hıristiyan ülkesinde, hatta en hoşgörülü olanlarda bile, bu biçimde dinden çıkmak ölüm cezasını gerektirebilirdi. İslam ülkelerinde de Müslümanlıktan çıkma idamla cezalandırılıyordu, ama Hıristiyanlıktan cayıp Yahudiliğe geçmek kayıtsızlıkla karşılanan bir konuydu. Her ne olursa olsun Müslüman fıkıh âlimleri çoğu zaman zora dayalı din değiştirmenin geçerli olmadığı ve dolayısıyla, böylesi bir din değiştirmeden vazgeçmenin dinden çıkma suçu oluşturmadığı görüşünü savunmaktaydı.[11] Bu bakımdan Yahudi *marrano*'ların eski inançlarına yeniden dönmek için Hıristiyan bir ortam yerine Müslüman bir ortamı tercih etmelerinde açık bir çıkarları vardı. Bu farklılığın gaddarca bir örnekle ortaya çıktığı bir olay, 1555-1556'da papalığa bağlı devletlerden Ancona'da açıkça bu tarzda yaşayan bir grup Portekizli Yahudinin, *marrano* olmakla suçlanması ve dinden çıkma suçuyla yargılanmasıydı. Soruşturma sırasında itirafta bulunarak yeminle Yahudilikten vazgeçenler, kalyonlarda ömür boyu kürek cezasına çarptırılarak ödüllendirildi. Geriye kalan yirmi dört erkek ve bir kadın devlet yetkililerine teslim edildi ve ardından boğularak yakıldı. Osmanlı padişahının sert diplomatik müdahalesi bile serbest bırakılmalarını sağlayamadı.[12]

10 Geniş kapsamlı bir araştırma için bkz. *The Sephardi Heritage: Essays on the History and Cultural Contribution of the Jews of Spain and Portugal*, c. 1: *The Jews in Spain and Portugal Before and After the Expulsion of 1492*, ed. R. D. Barnett, Londra, 1971; c. 2: *The Western Sephardim*, ed. R. D. Barnett ve W. M. Schwab, Grendon, Northonts 1989.

11 Kurtuba'da (Cordova) doğup gençlik yıllarını orada ve Fas'ta geçiren büyük Yahudi ilahiyatçı ve hekim Maimonides'in (İbni Meymun) yaşadıkları bu konuda çok iyi bilinen bir örnektir. Bir kaynağa göre, mutaassıp Muvahhid yönetimi altında dışarıya karşı İslam dinini benimsemek zorunda kalır, ama ilk fırsatta ailesiyle birlikte daha hoşgörülü bir ortamın olduğu Mısır'a kaçar. Orada Yahudiliğe döner ve Kahire'deki bir Yahudi cemaatinin başına geçer. Bir gün Fas'tan gelmiş bir Müslüman ziyaretçi onu tanıdığını iddia eder, onu İslamdan dönmekle suçlar ve işlediği ağır suçtan dolayı hukukun gördüğü en yüksek cezaya çarptırılmasını ister. Mısırlı kadı sözü edilen din değiştirme eyleminin gönüllü olmadığı için geçerli sayılamayacağı ve bu nedenle dinden çıkma suçunun oluşmadığı kararına varır. Maimonides kendi dinine göre ibadet etmede serbest bırakılır ve mesleğine yeniden döner. Bu hikâyeyi 13. yüzyılın bir Mısır âlimi hekimlerin tarihiyle ilgili kitabında anlatır. Bkz. Ibn al-Qiftî *Ta'rîkh al-Hukamâ*, ed. J. Lippert, Leipzig, 1903, s. 317-19.

12 Bkz. Attilio Nilano, *Storia degli ebrei in Italia*, Torino, 1963, s. 250-52; kitapta daha önceki kaynaklar ve araştırmalar belirtilmektedir.

Osmanlı topraklarına yerleşen Yahudiler, İspanya ve Portekiz'den kaçanların en büyük grubuydu ve sayıca ötekilerden çok daha fazlaydı. Ayrıca öbür Avrupa ülkelerinden gelme Yahudiler ile bölünme yanlısı olmaları ya da heretiklik nedeniyle uğradıkları baskılardan kurtulmaya çalışan Hıristiyanlar da dahil olmak üzere, Avrupa'dan Türkiye'ye kaçmış birçok mülteci grubu arasında da en büyük grup olarak öne çıkmaktaydı. Öte yandan Türk yetkililerinin Yahudilerin gelişine izin vermekle kalmayıp, bunu özendirdiğini ve hatta desteklediğini gösteren ciddi veriler vardır. 15. ve 16. yüzyıllarda böyle bir politikanın izlenmesi bir açıklamayı gerektirmektedir.

İspanya'dan kovulmanın henüz belleklerde taze olduğu ve hâlâ kaygı uyandırdığı 1523'te, Eliyahu Kapsali adlı bir Yahudi tarihçi tuttuğu bir güncede şunları yazıyordu:

> Osmanlı hükümdarı Sultan Bayezid, İspanya kralının Yahudilere yaptığı bütün kötülükleri duyup onların bir sığınak aradıklarını öğrenince, hallerine acıdı. Bunun üzerine ülkesinin her tarafına özel görevliler göndererek, kendisine bağlı kentlerdeki valilerin Yahudileri almama ya da sürme yoluna gitmemeleri, tersine onlara kucak açmaları gerektiğini duyurdu ve bu emrini yazılı hale getirdi. Ve böylece ülkesinin her tarafındaki bütün insanlar Yahudileri iyi karşılayıp gece ve gündüz korudu. Yahudilere kötü davranılmadı ve hiçbir zarar verilmedi. İspanya'dan kovulan binlerce ve onbinlerce kişi Osmanlı topraklarına vardı ve ülke onlarla doldu. Ardından Osmanlı topraklarındaki Yahudi cemaatleri sayısız büyük hayır işleri yaptılar ve tutsakları fidye verip kurtarmak için su gibi para akıttılar.[13]

Alıntının sonunda sözü edilen kişiler, korsanlarca yakalanan ya da yolculuk için bindikleri gemilerin kaptanları ya da mürettebatı tarafından sırf

---

13 Eliyahu Capsali, *Seder Eliyah Zûtâ*, c. 1, ed. Aryeh Shmuelevitz, Kudüs, 1975, s. 218-19; bazı bölümlerin yer aldığı daha eski bir baskı, M. Lattes, *De vita et scriptis Eliae Kapsalii*, Padova, 1869, s. 12-13. Kapsali ve eserleri hakkkında, bkz. Moritz Steinschneider, *Die Geschichtsliteratur der Juden*, Frankfurt, 1905, s. 93-94. Yahudi kaynaklarında Hıristiyan Avrupa'da baskıların uygulandığı bir sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sığınak sunmasına ilişkin daha birçok şükran ifadesi vardır. Bunlardan biri olan Edirne mektubunun 15. yüzyıl başlarında, yani İspanya'dan nihai kovulmadan önce, ama baskıların bir hayli ilerlediği bir sırada yazıldığı anlaşılmaktadır. Kendisini Almanya'da doğmuş olan ve Edirne'de yaşayan Fransız kökenli bir Yahudi olarak tanıtan yazar, Avrupa'da Yahudilerin çektiği eziyetleri ve Osmanlı ülkesindeki hoşgörüyü ve huzurlu ortamı dokunaklı bir dille anlatır. Bir yüzyılı aşkın bir süre sonra Samuel Usque adında bir Portekizli Yahudi, ünlü kitabı *The Consolation for the Tribulations of Israel*'de dindaşlarına hem ilahi hem de insani bakımlardan teselliler verir. İkinci tür teselli kaynakları arasında "en fazla dikkat çekeni yüce Türkiye"dir. Bu konularda bkz. Lewis, *Jews of Islam*, s. 135-36.

fidye için tutulan çok sayıda Yahudidir. Aktarılan metnin bir bölümü doğrudan *Kitab-ı Mukaddes*'in içindeki Ezra Kitabı'ndan (1:1) yapılmış bir alıntıdır. Burada Eski Ahit'in adil ve iyiliksever yabancı hükümdar paradigması olarak sunduğu Pers kralı Kyros'un Yahudi halkına mağfiret ve himaye getirişi anlatılmaktadır.

Kapsali ne bir İspanyol Yahudisiydi ne de Osmanlı tebaasındandı. Girit'teki eski Yahudi cemaatinin bir mensubuydu; dil ve kültür bakımından Yunan kimliğine sahipti ve siyasal bağlılık bakımından Venedik Cumhuriyeti'nin tebaasıydı. Tarih uzmanı olma gibi bir iddiası yoktu; tersine birçok yönden anlaşıldığı kadarıyla oldukça basit ve cahil bir insandı. Hepimizin bildiği gibi, tarihçiler bilgilerini genellikle öteki tarihçilere dayandırırlar. Kapsali ise bu yola başvurmamıştı. Kitabında da açıkladığı gibi, etrafta dolaşarak insanlara olaylar hakkındaki haberleri sormuştu. "Adamızdaki limanlara dünyanın her tarafından birçok tüccar ve gemici gelir ve onlarla konuşarak olup bitenleri öğrenmek mümkündür" demektedir.[14] Bu durum Kapsali'nin anlatımına, özel bir anlam kazandırmaktadır. Dönemin tarihçilerinden çoğunun tersine, bize aktardıkları, olayların aşağı yukarı resmi bir anlatımından çok, Akdeniz limanlarında dolaşan söylentilerin bir özetidir. Bu bakımdan bize kesin olarak gerçekte olup bitenlerin bir yansımasını değil, dönemin olaylarının, en çok ilgili olan çevrelerde nasıl algılandığının ve ne tür duygular uyandırdığının bir yansımasını sunmaktadır. Muhakkak ki, bu da en azından aynı ölçüde önemlidir.

Dikkati çeken bir nokta, Kapsali'nin özellikle Hıristiyan âlemindeki Yahudiler arasında görülen olağanüstü bir trajedi duygusunu yansıtmasıdır; bunlar Hıristiyan âleminin dünyadaki gücünün gözle görülür biçimde artmasıyla birlikte kendilerini daha çok tehlike altında hissetmekteydi. Bir çare, bir sığınak, gidilecek bir yer bulma gereği vardı ve sonunda o yer bulunmuştu.

Kapsali Yahudilere gösterilen sıcak karşılamayı merhamet duygusuna, bir başka deyişle padişahın onlara acımasına bağlamaktadır. Sunduğu tablonun oldukça efsane niteliği taşıdığı açıktır; Sultan Bayezid'in özel bir ilgi duyduğunu ya da bu tür kaygılarla hareket ettiğini gösteren hiçbir veri yoktur. Ama böylesi durumlarda çoğu kez olduğu gibi, dönemin popüler bir imajı gerçek bir tarihsel doğruyu yansıtır; üstelik bu olayda Kapsali'nin algılayışı daha derinlikli öteki yazarlarca da doğrulanmaktadır.

Merhamet soylu bir duygudur ve belirli olaylarda bireysel hareketleri açıklamada yeterli olabilir. Ama birbirini izleyen hükümdar ve yönetici

---

14 Capsali, *a.g.e.*, c. 1, s. 7-15.

kuşaklarınca uzun bir dönem boyunca izlenen bir devlet politikasını açıklamada yetersiz kalır. Tarihçinin, insani merhametin yerine olmasa bile, en azından buna ek olarak başka açıklamalar araması kaçınılmazdır. İnsanlık tarihini araştırırken merhamet duygusunun belirlediği önemli devlet politikaları bulmak zor ve belki de olanaksızdır; dahası böyle bir belirleme, söz konusu dönemin koşulları açısından pek akla yakın görünmemektedir. Bir cevap bulabileceğimiz yer Yahudi kaynakları değil, daha çok Türk kaynakları, özellikle de belgeleridir.

Birkaç yıl önce Budapeşte'ye yaptığım kısa süreli ziyaret sırasında, otel idaresinin nazik bir tavırla odama koymuş olduğu turistlere yönelik yazılı kaynakları okumaya dalmıştım. Bu kaynaklar arasındaki küçük bir broşürde, otelin ön kapısından dışarıya çıkıp sağa doğru iki yüz metre kadar yürüdüğümde bir sinagoğun yıkıntılarını ve bazı İbranice yazıtlar bulacağım bildiriliyordu. Bu talimata uyarak oraya gittiğimde bir sinagog olması pek muhtemel bazı yıkıntılar ve İbranice olduğu kuşku götürmez bazı yazıtlar gördüm. Buda kalesine kazınmış olan bu İbranice yazıtların garip tarafı, kullanılan İbranice alfabenin ve yazı stilinin Orta Avrupa'daki Eşkenazi Yahudilerine değil de, Osmanlı topraklarındaki Sefarad Yahudilerine ait olmasıydı. İnsanın aklına ister istemez Osmanlı Sefarad Yahudilerinin 17. yüzyılda Buda'da ne işlerinin olduğu sorusu geliyordu.

Dönemin Orta Avrupa tarihi bu soruya verilebilecek cevabın ana hatlarını, Türk arşivlerindeki belgeler de ayrıntılarını sunmaktadır. Türkler 16. yüzyıl başlarında Macaristan'ın bir bölümünü fethedip bir idare oluşturduklarında, kendi Yahudilerini beraberlerinde getirdiler ve Macar Yahudilerine de öteki Osmanlı topraklarına gitme çağrısında bulundular. Daha sonra 1686'da Macaristan'dan ayrılırken, kendi Yahudilerini geri götürdüler. Macaristan'dan çekilmenin ardından Yahudilerin korunmasına, güvenlik içinde ayrılmalarının sağlanmasına ve Osmanlı topraklarındaki uygun yerlere yeniden yerleştirilmesine ilişkin padişah fermanlarının kayıtları vardır.

Başka kaynaklara dayalı bulgularla birlikte ele alındığında, Türk arşivlerindeki belgeler bu olayın gerçekleştiği koşulları ve nedenlerini ortaya koymaktadır. Bunu, yaşadığım bir başka kişisel tecrübeyle anlatmaya çalışayım. Kırk yılı aşkın bir süre önce Osmanlı arşivlerine ilk kez daldığım sıralarda, padişah emirlerinin yer aldığı sicil defterlerini gözden geçirirken, Kutsal Topraklar'daki Safed'in sancakbeyine hitaben yazılmış ve 8 Ekim 1576 tarihli bir belgeye rastladım. Belgeye göre padişah "Safed kasabası ve çevresinden bin Yahudinin kaydedilmesini ve Kıbrıs'taki Magosa şehrine gönderilmesini" emretmişti. Valiye, bu emri alır almaz "zengin ve hali vakti yerinde bin Yahudiyi kaydetme, bunları mal ve eşyalarıy-

la birlikte, münasip bir muhafaza refakatinde bahsedilen şehre gönderme" talimatı veriliyordu.

Safed'den Şam'a giden yol üzerindeki Mansure ve Kuneytra'nın kadılarına hitaben yazılmış olan 27 Ağustos 1577 tarihli bir başka emirde, padişahın emrettiği bir işi yerine getirmek için Kıbrıs'a götürülmekte olan "Safed'in zengin ve varlıklı Yahudilerinden seçilmiş 500 Yahudi ailesi"nin nakli üzerinde duruluyordu. Kıbrıs beylerbeyine yazılmış aynı tarihli bir başka emirde, "adanın hayrına olan" bu işler bildiriliyor ve "her seferinde emrindeki kalyonlardan birini gönderme, onları adaya getirme ve münasip bir şehre iskân etme" talimatı veriliyordu. Bu olayda Kutsal Topraklar'ı bırakıp Kıbrıs'a gitmeyi hiç istemeyen Yahudiler, fikir değiştirmeleri için Osmanlı yetkililerini ikna etmeyi başardılar. Safed kadısına yazılan 23 Mayıs 1578 tarihli bir padişahlık emri bunun nedenini açıklamaktadır. Safed'deki Yahudilerin ödediği yıllık cizyenin tutarı 1.500 altın sikkeyi bulmakta ve özel vergileri de tamamen padişah hazinesine gitmekteydi. Bu Yahudiler Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ve el-Haramü'l-İbrahimi'l-Halil Camii'ne bağışlanmış bir vakıf malı olan bir han için her yıl 400 altın ödemekteydi. Kentin gümrük idaresi Yahudilerden yılda 10.000 altının üzerinde bir gelir elde etmekteydi. Kıbrıs'a nakledilmeleri halinde, devlet varidatı bütün bu paraları kaybedecekti. Belgede bu durum şöyle anlatılıyordu: "Safed kasabası harap olmanın eşiğine gelecektir. Şam hazinesi büyük kayba uğrayacaktır. (...) Evleri metruk kalacak, hiçbir alıcı çıkmayacaktır. Gayrimenkul malları bedavaya gidecektir. (...) Mühim bir zarar ve hasar ortaya çıkacaktır." Dolayısıyla Yahudileri Kıbrıs'a nakletme emri iptal edilmekteydi: "Mevcut yerlerinde yaşayacak ve işlerine devam edeceklerdir. Bahsedilen konuda rahatsız olmalarına izin verilmeyecektir."

Ertesi yıl Kıbrıs beylerbeyine gönderilen bir emir, onun kendi adına Yahudilerini hâlâ istediğini ortaya koymaktaydı. Selanik'ten Safed'e giderken Kıbrıs'ta duran bir grup Yahudiyi alıkoyduğunu bildiren beylerbeyi, bunları tutup Kıbrıs'a yerleştirmek için izin verilmesi ricasında bulunmaktaydı. İstenen izin verildi.[15]

Osmanlıların 1571'de Kıbrıs'ı Venediklilerden almasını izleyen yıllara ait bu emirler, aynı kalıpta yazılmış bu türden emirlerin bir parçasıdır. Defterlerde, ekin yetiştirmek ve hayvan gütmek üzere Kıbrıs'a köylülerin

15 Bu belgeler için bkz. Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of Jews in the Ottoman Empire*, Kudüs, 1952, s. 28-34, y. b., a. y., *Studies in Classical and Ottaman Islam (7th-16th Centuries)*, Londra, 1976; önceki emirlerin iptali için bkz. Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, 1960, s. 167-68. Yeniden iskâna ilişkin bu ve diğer benzer emirler için bkz. Lewis, *Jews of Islam*, s. 121-25.

ve göçerlerin gönderilmesi için padişahça Anadolu'nun çeşitli eyaletlerindeki beylerbeylerine gönderilmiş benzer nitelikte ve aynı döneme ait emirler bulunmaktadır. Bütün bunlar güvenilir unsurları -mümkün olan durumlarda çağrı, olmazsa zor yoluyla- yeni fethedilmiş topraklara nakletme yönündeki genel Osmanlı politikasının bir parçasıydı. Buda'daki İspanyol Yahudilerinin işlevi de Kıbrıs'taki Safed Yahudilerinin ve yeni ele geçirilmiş kentlere gönderilen ötekilerin gördüğü işlevle aynıydı: Osmanlı beylerbeyinin ekonomik açıdan etkin ve siyasal açıdan güvenilir bir unsura dayanmasını sağlamak.

Tebaa nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Hıristiyanların tersine, Yahudiler açısından Bizans'ın yitirilmiş ihtişamına yönelik bir özlem, şu ya da bu biçimde Osmanlı boyunduruğundan "kurtulma" arzusu söz konusu değildi. Yahudilerin birçoğu, belki de büyük bölümü Hıristiyan ülkelerden gelme mültecilerdi. Aslında Osmanlı padişahlarının yönetimi altındaki birçok farklı etnik ve dinsel grup arasında, yalnız Yahudiler bu yönetimi gönüllü benimsemişlerdi.

Avrupa Yahudilerinin Osmanlı topraklarına göçü 1492'de başlamadığı gibi, bu göçün tek kaynağı da İspanya değildi. Birçok Yahudi, haklı ve açık nedenlerle İspanyol yönetimi altındaki İtalyan topraklarından kaçtı. İtalya'nın başka kesimlerinden ve hatta Orta Avrupa'dan gelen Yahudiler de vardı. Ama 16. yüzyıla ait Osmanlı mali kayıtlarında sıralanan cemaatlerin büyük çoğunluğu İspanyol kentlerinin ve illerinin adlarını taşımaktadır. Yahudilerin beraberlerinde getirdiği İspanyol dili günümüze değin varlığını sürdürmüş ve garip bir paradoksla birçok kentte İspanyol sürgünlerinin gelişinden önce var olan ve Yunanca konuşan yerli Bizans Yahudilerince bile benimsenmiştir.

Ren bölgesindeki kıyımların Haçlı Seferleri için bir prova olduğu doğruysa, Yahudileri İspanya'dan kovmanın da Müslümanları ülkeden atma açısından benzer bir işlev gördüğü söylenebilir.

Yüzyıllarca süren yeniden fetih savaşları sırasında, yani İspanya'nın Hıristiyan ve Müslüman devletçikler arasında bölünmüş olduğu dönemde Hıristiyan hükümdarlar genelde Müslüman emirler kadar ve bazı durumlarda onlardan daha fazla hoşgörülüydü. Bunlar yönetimleri altında bulunan Müslümanlara ve Yahudilere, serbestçe ibadet etme karşılığında haraç ya da cizye ödemeye dayanan "zimme"[16] koşulları çerçevesinde Müslüman emirlerce tanınan statüye benzer biçimde, koruyucu ama tâbi kılıcı bir statü vermeye yatkın bir tutum içindeydi. Aslında ortaçağ İspan-

16 Zimme için bkz. *EI²*, "Dhimma"; bu maddede kaynaklar ve araştırmalar belirtilmektedir.

ya'sında Yahudilerin Müslüman baskısından kaçarak Hıristiyan hoşgörüsüne sığındığı olaylara rastlanıyordu. Ama bu alışılmış davranış kalıbı değildi.

Yahudiler açısından yeniden fetih başlangıçta, bir efendinin yerine diğerinin geçmesinden öte bir anlam taşımıyordu. Müslümanlar açısından bu değişim daha zordu, çünkü egemen konumdan bağımlı konuma geçiş anlamına geliyordu. Çok sayıda Müslüman yeni statüyü kabul etmeye ve Hıristiyan yönetimi altında hayatını sürdürmeye razıydı. Bu duruma boyun eğenler İspanyolcada, kökeni Arapça *müdeccen* ya da *ehlü'd-decn* sözcüklerine dayanan *mudéjar*[17] adıyla anılıyordu. Normalde "vahşi hayvanat"ın karşıtı olarak "uysal ya da evcil hayvanat" anlamına gelen bu sözcüğün, fethedilen yurtlarını gönüllü olarak terk eden ya da yurtları henüz fethedilmemiş olan Müslümanlar tarafından kullanılma biçimi, Hıristiyan yönetimi altında kalanları belirtmeye yönelik bir aşağılama ifadesi taşıyordu.

Ama sözcük, aşağılamanın ötesinde şeyler içeriyordu. *Reconquista* hareketinin güç kazanmasıyla birlikte, Müslüman fıkıhçılar Müslümanlar için gayrimüslim yönetimi altında kalmanın caiz olup olmadığını, bir başka deyişle Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretini örnek alarak, Müslüman bir yönetimin başta olduğu ve şeriatın hüküm sürdüğü bir başka ülkeye gitmenin gerekip gerekmediğini tartışmaya başladılar. Kuzey Afrika ve İspanya Müslümanlarının büyük çoğunlukla bağlı olduğu Maliki mezhebinin âlimleri arasında ağır basan görüş, böyle bir durumda insanın yurdundan ayrılmasının gerektiği yönündeydi.[18]

Kadı ve Kurtuba Camii'nin imamı olan ünlü İbn Rüşd -kendisiyle aynı adı taşıyan, çok daha büyük şöhrete kavuşan ve Avrupa'da Averroës olarak bilinen filozofun dedesi- hicret, yani kâfirlerin yönetimde olduğu yerden göç etme yükümlülüğünün her zaman geçerli olduğu ve bir Müslümanın inançsızların yönetiminde olan bir yerde kalmaması, buradan ayrılıp bir İslam ülkesine gitmesi gerektiği görüşüne vardı. Tıpkı Mekke'ye ancak Müslümanlarca ele geçirilmesinden sonra dönmelerine izin verilen Pey-

---

17 *Mudéjar*'lar için bkz. L. P. Harvey, *Islamic Spain, 1250-1500*, Chicago, 1990; *EI²*, "Mudéjar".

18 Bu konuda bkz. Friez Meier, "Über die umschrittene Pflicht des Muslims, bei nichtmuslimischer Besetzung, seines Landes auszuwandern", *Der Islam*, 68 (1991), s. 65-86; Bernard Lewis, "Legal and Historical Reflections on the Position of Muslim Populations Under Non-Muslim Rule", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, 13 (1992), s. 1-16, y. b., a. y., *Islam and the West*, New York, 1993, s. 43-57; A. L. Udovitch, "Muslims and Jews in the World of Frederic II: Boundaries and Communications", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 2 (1993), s. 83-104.

gamber'in yakın çevresi gibi, bu şekilde göç edenlere de İslamiyetin yeniden egemen konuma gelmesiyle kendi yurtlarına dönme izni verilecekti.

Daha sonra yaşamış Faslı bir fıkıhçı olan Ahmed el-Venşerîsî daha da ileriye gitti. Hıristiyan fatihlerin adil ve hoşgörülü olması durumunda kalınıp kalınamayacağı yolunda bütünüyle varsayıma dayalı bir soruyu ortaya atarak, buna "hayır" cevabını verdi: Buna göre Müslümanlar yine de yurtlarından ayrılmalıydı; çünkü ancak Müslüman yönetimi altında gerçek bir İslami yaşamı sürdürebilirlerdi ve hoşgörülü bir kâfir rejimi altında dinden çıkma tehlikesi çok daha büyüktü.[19]

Aslında Hıristiyan hoşgörüsü yeniden fethin tamamlanmasıyla birlikte bitti. Son adım olan Gırnata'nın fethinin saldırıyla değil, müzakereye dayalı bir teslimle gerçekleşmesi bakımından, değişim çok daha çarpıcıydı. Bu teslim anlaşması, Gırnata emirine ve soylularına can güvenliği sağlıyor, ayrıca Müslümanların kendi evlerini ve mallarını ellerinde tutmalarını, serbestçe ibadet etmelerini, İslam hukukunca öngörülmüş olanlar dışında herhangi bir vergiden muaf tutulmalarını ve kendi yasalarına göre kendi yargıçları tarafından yargılanma hakkına sahip olmalarını güvence altına almak amacıyla muzaffer Katolik hükümdarlarca verilen bir dizi taahhüdü içeriyordu. Anlaşmada, önemli hususlar olarak, şunlar da belirtiliyordu:

> İster büyük ya da küçük ister erkek ya da kadın olsun (...) Berberi ülkesine ya da uygun görecekleri başka benzer yerlere gidip yaşamak isteyen Mağribiler gayrimenkul, menkul ya da günlük eşya niteliğindeki mallarını diledikleri biçimde ve diledikleri kimselere satabilirler; bu tür mallar ne satıcılardan ne de alıcılardan el koyma yoluyla alınmayacaktır.

Anlaşmanın başka bir dizi hükmü "Mağribiler"in aileleri ve "ateşli silahlar dışında olmak üzere her türden malları"yla birlikte ayrılma "hakkı"nı güvence altına alıyordu.[20]

Bu aşamada Müslümanların ülkeden kovulması söz konusu değildi. Tersine Gırnata teslim anlaşmasında, ayrıca daha önceki bazı benzer belgelerde Müslümanların gönüllü ayrılması için ortaya konan ayrıntılı ve lehte koşullar, fatihlerin tercihini ve nihai niyetini belirli bir açıklıkla göstermektedir. Anlaşmanın neredeyse hemen ardından, üst sınıflara mensup çok sayıda insan Kuzey Afrika'nın yolunu tuttu.

Ünlü Toledo Başpiskoposu Francisco Jiménez de Cisneros'un 1498'de gelişiyle birlikte bir politika değişikliği ortaya çıktı ve Müslü-

---

19 Abu'l-Abbâs Ahmad ibn Yahyâ al-Wansharîsî, "Asnâ al-matâjir fi bayân ahkâm man ghalaba 'alâ watanihi al-Nasârâ wa-lam yuhâjir", ed., Husayn Mu'nis, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos en Madrid*, 5 (1957), s. 129-91.

20 1491'deki teslim anlaşması için bkz. Harvey, *a.g.e.*, s. 314-21.

manlar kendilerini din değiştirme ya da ülkeden ayrılma yönünde gittikçe artan bir baskıyla karşı karşıya buldular. Bu baskılar, ülkede kalmış Müslümanları 14 Aralık 1499'da açık isyana yöneltti ve bu isyan ancak 1501'de silahlı güç kullanılarak bastırılabildi. Sindirmenin ardından gittikçe artan sayıda Müslüman, din değiştirme ya da göç etme yolunu seçti; Şubat 1502'de artık Gırnata'nın da içinde yer aldığı Kastilya Krallığı'nda yaşayan Müslüman ahali on yıl önce Yahudilerin önüne konmuş tercihle karşı karşıya bırakıldı: Vaftiz, sürgün ya da ölüm.

İzleyen yıllarda bu tercih Navarre, Aragon ve Valencia ile İspanya'nın öteki kesimlerindeki Müslümanlara da dayatıldı. Ayrılanlar mallarının büyük bölümünden vazgeçmeye zorlandı; kalanlar çoğu kez haklı olarak eski dinlerini gizlice sürdürdükleri ve Müslüman devletlerle gizli işbirliği yaptıkları yönünde kuşkulara hedef oldu. Bu ikinci kesim, gizli Yahudi *marranos* kitlesinin Müslümanlar arasındaki karşılığı olarak *moriscos*[21] adıyla anıldı. Kâğıt üzerinde Hıristiyan olan her iki grup da Engizisyon'un yargı yetkisi kapsamındaydı ve bu anlamda özel ilgiye mazhar oldu.

Kraliyet ve kilise yetkilileri ile *morisco*'lar ve ötekiler arasındaki sürtüşme 16. yüzyıl boyunca sürdü. Her zaman kuşkuyla bakılan *morisco*'lar çoğu kez ayrımcı yasal düzenlemelere ve vergilere maruz kaldı; bu uygulamalarda onları hâlâ *mudéjar* gibi ele alan fiili bir davranış güdüldü. Şöyle ya da böyle gönüllü sayılabilecek göçlerle sayılarının gittikçe azalmasına karşın, *morisco*'lar nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaya devam etti ve yakınmaları bazen açık ayaklanma biçiminde patlak verdi. İspanyol piskoposlarının 1608-1609'daki bir toplantısında *morisco*'ların toptan dinden çıkmış kişiler olarak mahkûm edilmesi yolundaki bir başvuru reddedildi ve bunun yerine gerçekten din değiştirmelerini sağlamaya yönelik yeni bir çabaya girişilmesi ısrarla savunuldu.

Bununla birlikte 1609'da düşman yabancı devletlerle gizli bir tertibe giriştikleri gibi göstermelik bir gerekçeyle, bütün *morisco*'ları ülkeden çıkarma yolunda bir karar alındı. Kovma işlemi 1614'te tamamlandı. O sıralarda *morisco* nüfusu 320.000 dolayında, yani toplam nüfusun yüzde 3'ü

21 *Morisco*'lar, özellikle de ülkeden çıkarılmalarına ilişkin belgeler için bkz. Mercedes García Arenal, *Les moriscos*, Madrid, 1975, s. 251-55; Antonio Domínguez Ortiz ve Bernard Vincent, *Historia de los moriscos; vida y tragedia de una minoria*, Madrid, 1978; Andrew C. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *American Historical Review*, 74 (1968), s. 1-25; *EI*², "Morisco". Cisneros için ayrıca bkz. Harvey, *a.g.e.*, s. 329-334. İspanya Müslümanlarının ve *morisco*'ların Kuzey Afrika'ya varması ve yeniden iskân edilmesi için bkz. J. D. Latham, "Towards a Study of Andalusian Immigration and Its Place in Tunusian History", *Cahiers de Tunisie*, 5 (1957), s. 203-52; Latham, "The 'Andalus' in North Africa", *EI*², c. 1, s. 496-97.

düzeyindeydi. *Morisco*'ların çoğu Kuzey Afrika'ya geçti; bazıları da deniz yoluyla ya da Avrupa üzerinden kara yoluyla Osmanlı topraklarına gitti.

Yahudiler ile Müslümanların kovulması ve ardından *marrano*'lar ile *morisco*'ların sindirilip ülkeden atılması bile bunların yarattığı düşünülen tehdide ilişkin İspanyol endişelerini yatıştıramadı. Yahudi ya da Müslüman etkisini açığa çıkarıp önüne geçmek, herhangi bir biçimde Yahudi ya da Müslüman kanı taşıyanları ortaya çıkarıp ayıklamak ve böylece İspanyol devletini, kilisesini ve toplumunu kirlenmekten korumak üzere, yasama, soruşturma ve yürütme düzeyinde dört başı mamur bir aygıt oluşturuldu.[22]

Endişeler yüzyıllar boyunca sürdü ve zaman zaman yeni dış tehlikelerle daha da güçlendi. Etnik ve dinsel farklılıklara karşı daha aldırışsız bir tutumu olan Büyük Britanya'nın 1704'te ele geçirdiği Cebelitarık'a az sayıda "Yahudi ve Mağribi"nin geldiği yolundaki haberler İspanya'da yeni bir telaşa yol açtı. İspanya hükümeti 1713'teki Utrecht Antlaşması uyarınca Cebelitarık üzerindeki egemenliğini Britanya'ya bıraktı, ama ısrarlı bir tutumla şu önemli şarta yer verilmesini sağladı:

> Katolik Kral'ın ricası üzerine, Majeste Britanya Kraliçesi hangi gerekçeyle olursa olsun Yahudilere ve Mağribilere söz konusu Cebelitarık kasabasında oturma ya da ev kurma izni verilmeyeceğini onaylar ve kabul eder.

Önceleri bu şart yerine getirilmeye çalışıldı ama sonra, bu taahhüde uyulmadı, uymamak için bir gedik arandı. Daha 1721'de söz konusu şart dolaylı olarak çiğnendi. Aynı yıl İngiltere ve Fas arasında imzalanan antlaşmanın VII. maddesinde İngilizlerin Fas'ta seyahat etme ve ticaret yapma hakları ortaya konuyor ve şu hüküm ekleniyordu:

> İmparatorun Tebaası da Büyük Britanya Kralı'nın Dominyonları'nda aynı usul ve muameleyi göreceklerdir.

Tarafların 1729'da imzaladığı ek anlaşmada bu husus açıkça belirtiliyordu:

> Fas İmparatoru'nun tebaası olan bütün Mağribilere ve Yahudilere otuz gün boyunca Cebelitarık Kenti'nde ya da Minorca Adası'nda serbestçe dolaşma, satın alma ve satma izni verilecektir; bunlar her iki yerde de ikamet edemeyecek, ama buralardan mallarıyla birlikte ayrılabilecek ve sözü edilen Fas İmparatoru'nun Dominyonları'nın herhangi bir kesimine engel ya da tecavüze uğramaksızın gidebileceklerdir.

---

22 Kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Sicroff, *a.g.e.*; ayrıca bkz. S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, c. 13, 2. b., New York, 1969, s. 84-91. Kısa bir anlatım için bkz. Bernard Lewis, *Semites and Anti-Semites*, New York, 1986, s. 82-84.

Bu sınırlama bile çok geçmeden bir yana bırakıldı. Londra'daki İspanyol büyükelçisinin 18. yüzyıldaki sürekli protestolarına karşın, çoğu İspanyol kökenli büyük bölümü Faslı Yahudiler, zamanla Cebelitarık'taki sivil nüfusun dörtte üçü ile üçte biri arasındaki bir kesimi oluşturacak sayıya ulaştı.[23]

Gerek Müslüman gerekse Yahudi sürgünler Arapça ve İbranice adlarıyla, yani Endülüs ve Sefarad olarak hatırladıkları yitirilmiş yurtları için kuşaklar boyunca matem tutmaya devam ettiler. Endülüs kökenli Müslüman aileler Kuzey Afrika'da yüzyıllar boyunca, İspanya'daki geçmişlerine ilişkin mağrur anıları taşıyan ve kolayca ayırt edilebilen bir toplumsal grup olarak kaldılar. Sonunda kaçınılmaz olarak Müslüman ahali içinde eridiler, ama yitirmişlik duygusu canlı kaldı. Modern çağın oldukça yakın bir zamanına değin tutsaklar dışında İspanya'yı görebilen belki de tek Müslümanlar olan Fas büyükelçilerinin raporları, Endülüs'ün yitirilmiş ihtişamına duyulan nostaljiyi yansıtır; bu raporlarda bir yer adının geçtiği hemen her seferde "Allah çarçabuk İslam'a geri kazandırsın" duası eklenir.

Yahudi sürgünler de sığınak buldukları ülkelerde dindaşlarıyla zaman içinde kaynaştılar; ama Kuzey Afrika'da *berbericos* ve Doğuda da *griegos* dedikleri Yahudilerle bu kaynaşma ancak gerilim ve kavgalardan sonra gerçekleşti. Kuzey Afrika'da İspanyol Yahudileri zamanla yerli Kuzey Afrika Yahudileri tarafından benimsendiler. Türkiye ve Balkanlar'da ise sayıca daha kalabalık ve daha iyi eğitimli olan İspanyol Yahudileri, Bizans döneminden kalan ve Yunanca konuşan yerli Yahudilere kendi dillerini ve kültürlerini kabul ettirdiler.[24]

23 Bkz. M. Benady, "The Settlement of Jews in Gibraltar, 1704-1783", *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 26 (1979), s. 87-110; Benady, "The Jewish Community of Gibraltar", *Sephardi Heritage*'ın içinde, c. 2: *Western Sephardim*, ed. Barnett ve Schwab, s. 144-79; Sir Joshua Hassan, *The Treaty of Utrecht and the Jews of Gibraltar*, Londra, 1970; A. B. M. Serfaty, *The Jews of Gibraltar Under British Rule*, Cebelitarık, 1933. I. López de Ayala, (*Historia de Gibraltar*, Madrid, 1792) adlı yapıtında İngiltere'yi antlaşmayı çiğnemekle suçlar (s. 322).

24 Kuzey Afrika'daki İber asıllı Yahudi sürgünlerin özümsenmesi konusunda bkz. H. Z. (J. W.) Hirschberg, *A History of the Jews in North Africa*, c. 1, Leiden, 1974, s. 362-446; Doğu'daki Yahudi sürgünler için bkz. Minna Rozen, *Akdeniz Yollarında: On Altıncı Yüzyıldan On Sekizinci Yüzyıla Değin İspanyol Yahudilerin Diasporası* (İbranice), Tel Aviv, 1993, özellikle 1. bölüm; Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg, 1980; Lewis, *Jews of Islam*, 3. bölüm; Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Leiden, 1984. Dönemin Yahudi ve Türk belgelerinin değerli bir derlemesini sunan bir kaynak: Haim Gerber, *16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin Ekonomik*

Osmanlı Sefarad Yahudi toplumunun en büyük iki merkezi olan İstanbul ve Selanik'e, imparatorluk politikasının bir gereği olarak, Osmanlı yetkilileri tarafından çok sayıda yerli ve yabancı Yahudi yerleştirilmişti. İstanbul'un 1453'te alınmasından sonra padişah, imparatorluğun yeni başkentinin imarı ve iskânı işine koyuldu. Yahudiler onun bu planında önemli bir rol oynadı. Yeniden inşa çerçevesinde çeşitli Osmanlı eyaletlerinden çok sayıda Yahudi, zorla yeni başkente nakledildi. Bu Yahudiler sayıca yeterli olmadığı için, dışarıdan gelen mülteciler özellikle hoş karşılandı.

Selanik'teki durum çok daha çarpıcıydı. Kentin 1430'da alınmasından sonraki ilk yıllara ait defterler, nüfusun büyük ölçüde Rumlardan oluştuğunu, ayrıca küçük, ama gittikçe artan bir Türk topluluğu ile yine küçük ve gittikçe azalan bir Katolik topluluğunun bulunduğunu göstermektedir. 1478 gibi geç bir tarihe ait bir hane sicil defterinden kentte hiç Yahudi olmadığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık yarım yüzyıl sonra, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait tarihsiz bir defterde ise en az yirmi Yahudi cemaati yer almaktadır. 17. yüzyıl başlarına gelindiğinde Yahudi cemaatlerinin sayısı yirmi beşe çıkmıştı. Bu dönemde Selanik'in toplam nüfusu içinde Yahudiler artık belirgin bir çoğunluğa ulaşmış durumdaydı. Selanik 20. yüzyıl başlarına kadar Yahudi ağırlıklı bir kent olarak kaldı.

Selanik, dört yüzyılı aşan bir süre boyunca Osmanlı Avrupa'sının ekonomi, Sefarad Yahudiliğininse kültür merkezi oldu. Bu merkezi yaratanlar, din değiştirme ve sürgün tercihleriyle karşı karşıya kaldıklarında sürgünü seçmiş olanlardı. 20. yüzyılda Üçüncü Reich orduları Yunanistan'ı ele geçirip işgal ettiklerinde, bu topluluğun uzak torunlarına böyle bir seçenek sunulmadı ve çok küçük bir kesim dışında hepsi Nazi Almanya'sındaki ölüm kamplarında can verdi. Kuşku yok ki 15. yüzyılın Katolik İspanya'sının sunduğu tercihlerin tanınmasından memnun olacaklardı.

---

ve Toplumsal Yaşamı (İbranice), Kudüs, 1982. Sonraki dönemlerde Osmanlı topraklarındaki Sefarad Yahudilerinin durumu için bkz. Aron Rodrigue, ed., *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Bloomington, 1992; Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, 1992; Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York, 1992; Walter E. Weiker, *Ottomans, Turks, and the Jewish Polity: A History of the Jews of Turkey*, New York, 1992; Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, *Juifs des balkans: Espaces judéo-ibériques XIVe-XXe siècles*, Paris, 1991. Bazı Türk yazarların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin ve öteki gayrimüslimlerin konumuna ve rollerine ilişkin anlayışları için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839), Ankara, 1983; Gülnihâl Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara, 1989.*

İspanya'da Yahudilik ile İslamiyetin yok edilmesinden sonra, her iki topluluktan da geçmişteki başarıların ve acıların anılarını korumaya çalışan bazı kimseler çıktı. Fransa, İtalya ve Türkiye'deki Yahudi tarihçiler, İspanya ve Portekiz'in, tek olmasa da, ağırlıklı bir yer tuttuğu şehit menkıbeleri yazdılar. Başka Yahudi bilginler ortaçağ İspanya'sında yaşamış birçok büyük Yahudi şairine ve filozofuna ait yazıları korudular ve zamanı geldiğinde bastılar. 17. yüzyılda Kuzey Afrikalı bir Müslüman âlim ve edebiyatçı olan Ahmed ibn Muhammed el-Mekkeri kendini Müslüman İspanya'yı incelemeye adadı ve tarihi ile edebiyatına ilişkin anıtsal bir yapıt ortaya koydu.[25]

Ama zamanla bu anılar bile solmaya yüz tuttu ve unutulup gitti, ta ki 19. yüzyıl başlarında Batı Avrupa'da Romantik akımın canlanmasının ortaçağ İspanya'sına yönelik yeni bir ilgiyi uyandırmasına değin. Bu ilgi zamanla, hem Yahudileri hem de Müslümanları kapsayan bir nitelik kazandı. Açılan bu yeni dönemde Victor Hugo'nun 1830'da sahnelenen *Hernani* adlı oyunu ve Théophile Gautier'nin 1845'te yayımlanan *Voyage en Espagne* adlı yapıtı Paris'te modayı belirledi; Washington Irving'in iki kitabı, *The Conquest of Graneda* ve *Tales of the Alhambra* İngilizce konuşulan dünyada çok geniş bir okur ilgisi gördü. Luis Viardot adlı bir Fransız 1833'te *Essai sur l'histoire des Arabes et des Mores d'Espagne* adlı yapıtını yayımladı. Bunu birkaç yıl sonra dönemin önde gelen Türk aydınlarından birinin Türkçe çevirisi izledi ve Müslüman Doğu'da da İspanyol Müslümanlığına ilişkin yeni bir kült başladı.[26] Londra'da Elias Haim Lin-

25 Mekkeri, Müslüman İspanya'nın tarihine ve edebiyatına ilişkin *Nefhü't-Tîb min gusnü'l-Endelüsü'r-Ratîb* (Endülüs'ün Taze Dalından Güzel Rayihalar) başlıklı başlıca yapıtını 1629'da Kahire'de yazdı. Uzun yıllar unutulmuş olarak kalan yapıt, İspanyol bilgin Don Pascual de Gayangos'un 1840'ta, Müslüman İspanya'nın tarihini ele alan birinci bölümden uyarlanmış bir İngilizce versiyonu yayımlamasıyla gün ışığına çıktı. Bu bölümün Arapça metni ilk kez 1855-61 arasında Leiden'de Hollandalı Reinhart Dozy, Fransız Gustave Dugar, Alman Ludolf Krehl ve İngiliz William Wright'tan oluşan bir uzmanlar ekibince yayımlandı. Eksiksiz Arapça metnin yer aldığı kitap 1862'de Mısır'da çıktı ve daha sonraları birçok baskısı yapıldı.

26 Müslümanlar arasında İspanya İslamına yönelik ilginin yeniden canlanması konusunda bkz. Henri Pérès, *L'Espagne vue par les voyageurs musulmans de 1610 á 1930*, Paris, 1937; Lewis, "The Cult of Spain and the Turkish Romantics", *Islam in History*, s. 129-33; Fransızca olarak yayımlanmış ilk hali, *Études d'orientalisme dédiées á la mémoire de Lévi-Provençal*, c. 2, Paris, 1962, s. 185-90. Aynı kitapta Aziz Ahmad'ın "Islam d'Espagne et Inde musulmane moderne" başlıklı önemli bir incelemesi de yer almaktadır (s. 2, s. 461-70). İspanyol Arap uzmanlarının katkıları için bkz. Manzanares de Cirre, *Arabistas españolas del siglo XIX*, Madrid, 1972; Victor Morales Lezcano, *Africanismo y orientalismo español en el siglo XIX*, Madrid, 1988.

do adlı bir Sefarad Yahudisi 1846'da *History of Jews in Spain and Portugal* adlı yapıtını yayımladı. Benjamin Disraeli'nin kuzenlerinden biri olan Lindo, Müslüman İspanya'da Yahudilerin rolü ve yeri konusunda kendisinden daha ünlü kuzeninin romanlarına yansıyan Sefarad gururunu ve efsanevi bakış açısını belirgin biçimde etkiledi.

Yahudiler ve Müslümanlar İspanya'dan sürgün olarak ayrıldılar ve sığınacak bir yer bulmak üzere çoğunlukla güneye ve doğuya gittiler. Ama aynı sıralarda, yeni Hıristiyanların yanı sıra birçok eski Hıristiyan da İspanya'dan ayrıldı ve mülteciler değil, fatihler, sömürgeciler ve neredeyse kazara, yeni bir dünyanın kâşifleri olarak doğu yerine batıya yöneldi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEŞİF

Yeniden fethin epey mesafe aldığı, ama henüz tamamlanmadığı 13. yüzyıl sonlarında, İslamiyete karşı Hıristiyan savaşının başlıca kuramcılarından Ramon Llull, İspanya'yı geri alma girişimi sonuca ulaştığında Cebelitarık Boğazı'nı geçerek, savaşı karşı yakaya taşımanın gerekeceğini belirtmekteydi.[1] Bu görüşü savunan bir tek o değildi. Yalnız ulusal toprakları kurtarma sırasında değil, bu hedefe ulaştıktan sonra da İspanyol ve Portekizli hükümdar ve komutanların birçoğu besbelli ki benzer anlayış ve tutkulardan esinlendi. Moskova'yı Tatar yönetiminden kurtardıktan sonra devrik efendilerini Tatar topraklarına kadar izleyen Moskova prenslerinin kafasından da benzer düşüncelerin geçtiği muhakkaktı.

Bütün bu politikaların esin kaynağı, aynı temel varsayımdı: Müslümanları İberya ve Rusya'dan sürmekle büyük bir çarpışma kazanmışlardı; ama bu, savaşı kazanmış olmak demek değildi ve Hıristiyanlık ile İslamiyet arasındaki uzayıp giden mücadele daha geniş bir çapta sürmekteydi. Hem İspanyollara hem de Portekizlilere göre, yaptıkları şey, aynı düşmana karşı aynı mücadeleyi sürdürmekti; bu bakımdan Seylan ve Filipinler gibi uzak yerlerde karşılaştıkları Müslümanlara da Mağribi adını takmaları olağandı.

Gibbon'un "büyük tartışma" olarak adlandırdığı bu yeni evrenin, elbette, uygulamaya daha dönük bir başka yönü de vardı. Kolomb'un denize açılmasından birkaç yıl sonra Hindistan'a varan Portekizli kâşif Vasco da Gama, buraya "Hıristiyanlar ve baharat aramak üzere" geldiğini belirtirken, keşif yolculuklarının bu ikili yönünü mükemmelen ifade etmekteydi. Bu girişim, bir yandan küresel boyutlardaki bir din savaşında atılmış

1 Aktaran David Abulafia, *Spain and 1492*, Londra, 1992, s. 69.

stratejik bir adım, öte yandan aracıyı ortadan kaldırıp doğrudan üreticiye varmaya yönelik ticari bir manevraydı.

Bir bakıma, hem İslam dünyasından hem de Hıristiyan âleminden önceye uzanan bir çatışma söz konusuydu. Romalılar ve Perslerin Doğu ve Batının iki rakip imparatorluğu olduğu, Pers topraklarının Roma'nın Doğuya giden yolları üzerinde bulunduğu günlerde Romalılar, ipeğin kaynağı olan Çin'le, sert tahtalı kerestelerin kaynağı olan Hindistan'la ve baharatın kaynağı olan Güneydoğu Asya'yla doğrudan ticari bağlar kurmaya çalıştılar. Bu amaçla her iki imparatorluğun sınır çizgilerinin ötesinde kalan daha dıştaki iki yolu araştırmaya yöneldiler; kuzeyde Avrasya bozkırlarına, güneyde de Arabistan Yarımadası'nın içlerine yönelik serüvenlere yollandılar. Roma'nın ardıllarının Hıristiyanlaşması ve Doğudaki imparatorluğun İslamlaşması bu antik rekabete, dinsel, dolayısıyla, yeni askeri ve stratejik boyutlar kattı.

Avrupa'nın her iki ucundaki yeniden fetih hareketlerinin galipleri açısından, geri çekilmekte olan düşmanlarını izlemek için sağlam ve pratik nedenler vardı. Onların yeniden toparlanmasını önleme ve bir karşı saldırının önüne geçme gibi belirgin bir taktik zorunluluk vardı. Ortaçağın doruk döneminden beri doğudan ve güneyden Avrupa'yı sıkıştıran Müslüman kıskacını kırma yönünde gittikçe güçlenen bir arzu vardı. Bütün bunların ötesinde Müslüman gücünün doğu ve güney sınırlarının dışındaki uzak topraklarda dindaşlar, ticaret ortakları ve belki de müttefikler bularak İslam dünyasını arkadan kuşatma gibi çok daha iddialı ve hiç de yeni olmayan bir hedef vardı.

Müslümanlara karşı ikinci bir cephe açmaya ilişkin sürekli görülen rüya, Avrupa'da ortaçağ boyunca hem devlet adamlarının hem de yazarların aklından hiç çıkmadı. Bu rüyanın ifadesini bulduğu alanlardan biri Moğollarla, Etiyopyalılarla ve hatta Şii İranlılarla ilişkiler geliştirmeye yönelik girişimlerdi. Bir başka alan ise günün birinde Müslüman düşmanı nihai yenilgiye uğratmak üzere kuvvetlerini Avrupa'yla birleştireceğine inanılan ve çeşitli yerlerde bulunduğu söylenen Doğunun yüce Hıristiyan kralı Vaftizci Yahya'ya[2] ilişkin çok yönlü efsaneydi. Vaftizci Yahya'dan ilk kez söz eden Batılı kaynak, anlaşıldığı kadarıyla Alman din tarihçisi ve Freising Piskoposu Otto'nun bu konudaki yazısıdır. Lübnan'daki Byblos (ya da Cubeyl) piskoposuyla 1145'te İtalya'nın Viterbo kentinde buluştuğunu belirten Otto, piskoposun kendisine başka şeylerin yanı sıra şunları anlattığını aktarır:

> Çok uzak olmayan bir dönemde, Pers ülkesi ve Ermenistan'ın ötesindeki Uzakdoğu'da [*in extremo Oriente*] yaşayan ve Nasturi olmakla birlikte bütün

2 C. F. Beckingham, *The Achievements of Prester John*, Landra, 1966.

halkı gibi bir Hıristiyan olan Johannes adında bir kral ve rahip, Pers ve Med hükümdarlarına karşı (...) savaş açtı (...) ve krallıklarının başkentine saldırdı. Sonunda -halkının kendisini anageldiği adla- vaftizci Johannes zafere ulaştı ve Persleri hunhar bir katliamla kaçmak zorunda bıraktı.[3]

Piskopos Otto'nun Lübnanlı meslektaşına dayanarak anlattığına göre, bu zaferden sonra Johannes (Yahya) "Kudüs'ün yardımına koşmuş", ama ordusunu Dicle Irmağı'ndan geçiremediği için kuzeye yönelmiş ve orada ordusuyla birlikte son derece soğuk bir havayla karşılaşınca yurduna dönmek zorunda kalmıştı.

Modern tarihçiler bu garip hikâyenin gerçek bir olayı yansıttığı konusunda görüş birliği içindedir. Söz konusu olay Eylül 1141'de Semerkand'ın doğusunda Katvan'da yapılan ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in, Moğollarla akraba bir Doğu Asya halkı olan Karahitaylar karşısında ezici bir yenilgiye uğramasıyla sonuçlanan çarpışmadır. Bozkır halklarının çoğu gibi Karahitaylar da dinsel konularda hoşgörülü ve hatta kayıtsızdı; onların himayesi altında İç Asya'daki Nasturi Hıristiyan kilisesi yeni bir canlanma sürecine girdi ve misyonerlik çalışmalarını büyük çapta yayma olanağını buldu.

Otto'nun Doğudan gelecek herhangi bir kurtuluş umudunu taşımayan temkinli tutumuna karşın, Hıristiyan olmasa bile Hıristiyan kiliselerine koruma sağlayan ve cesaret veren yeni bir devlet karşısında Müslümanların büyük bir yenilgi aldığına ilişkin haberler Avrupa'da heyecan ve umut uyandırmakta gecikmedi. Sonraki yüzyılda Moğol ordularının büyük fetihlere giriştiğine ve Bağdat'taki halifeliği yıktığına ilişkin haberlerin gelmesiyle, bu heyecan ve beklentiler daha da arttı. Bunun nedeni yalnızca, Moğollar arasında -bölünme yanlısı olmakla birlikte hâlâ Hıristiyan olan- Nasturilerin bulunması değildi; bunlardan bazıları Moğol devletinde emir verme kademesindeki mevkilere fiilen ulaşmışlardı. Moğolların Şam'ı ele geçirmesinden sonra Mart 1260'ta yaşanan dramatik bir olayla, üç Hıristiyan prensin fethedilmiş Müslüman kentinin sokaklarında yan yana at sürmesiyle sözü edilen umutlar bir an için gerçekleşmiş gibi göründü: Bu kişiler Türk kökenli bir Nasturi Hıristiyan olan Moğol komutanı Kitbuga Noyon, Frank Haçlı kuvvetlerinin başında yer alan Antiokheia (Antakya) prensi VI. Bohemond ve onun Kilikya'da yeni kurulmuş Frank-Ermeni krallığını yöneten kayınpederi Hethoum'du.

3 Otta von Freising, *Ottonis episcopi Frisingensis chronica, sive historia de duabus civitatibus*, ed. Adolf Hofmeister, Hanover-Leipzig, 1912, 7. kitap, 33. bölüm, s. 363-67, çev. Beckingham, *a.g.e.*, s. 4. Kolomb'un yolculuklarının Haçlı ruhuna dönük arka planı konusunda bkz. Abbas Hamdani, "Columbus and the Recovery of Jerusalem", *Journal of the American Orientol Society*, 99 (1979), s. 39-48.

Ama kısa bir süre sonra bu umutlar kırıldı. Müslümanlar Şam'ı geri aldı: Bohemond papa tarafından afaroz edildi ve Şam'ın yerli Hıristiyan ahalisi kısa süren hülyanın bedelini ödedi. Moğollara gelince: Din değiştirmelerini sağlamaya çalışan Hıristiyan vaizlerin ve onları kendi saflarına çekmeye çalışan Hıristiyan diplomatların bütün çabalarına karşın Müslümanlığı seçtiler. Moğolların, fethetmiş oldukları bölgenin egemen inancını benimsemeleri Hıristiyanların umutlarına ağır bir darbe indirdi ve Müslüman hasımlarına yeni ve bir güç ve zindelik kazandırdı.

Yine de bu durum umudu ve arayışı sona erdirmedi. 15. yüzyıla gelindiğinde bile, ikinci cepheyi açacak bir müttefik bulmaya yönelik girişimler hâlâ sürüyordu; ama bu kez hedef Asya yerine Afrika'ydı. Gerek Arap gerekse Avrupa kaynaklarında Avrupa ve Etiyopya arasında ortak bir eylem amacına dönük görüş alışverişlerine ilişkin pek açıklayıcı olmayan kısa değinmelere zaman zaman rastlanmaktadır. Tek haberleşme hattının Müslümanların elindeki topraklardan geçmesi nedeniyle, bu ilişkiler zorunlu olarak gizli yürütülmekteydi. Mısırlı tarihçiler, Etiyopya ile çeşitli "Frenk" hükümdarları arasında aracılık yapmakla ve "Müslümanları alt edip İslamiyete son vermek üzere" iki tarafın girişeceği birleşik bir saldırıyı örgütlemeye çalışmakla suçlanan İranlı bir tüccarın 1428'de yakalanmasına, yargılanmasına ve idam edilmesine ilişkin garip bir hikâyeyi anlatırlar.[4] Haliyle bu çabalar hiçbir sonuç vermedi, ama İslamiyeti arkadan kuşatmaya ve ikinci bir cephe açmaya yönelik büyük tasarı, sözde Haçlı askerleri, kâşifler ve her iki rolü birleştirmeye çalışanlar için bir esin kaynağı olmaya devam etti.

Vasco da Gama'nın, hedeflerini açıklarken baharatı Hıristiyanlardan sonra belirtmesi şaşırtıcı değildi. Başkaları bu sırayı tersine çevirebilir ve baharatı daha büyük bir kategorinin simgesi sayabilirdi. Elbette önemli iktisadi güdüler söz konusuydu. Avrupa'nın değerli madenleri tükenmeye yüz tutmuştu; Afrika'nın ünlü altınına, Sahra'yı boydan boya geçen altın kervanlarına yönelik büyük bir ilgi vardı. Müslüman Ortadoğu'dan ithal edilen bir başka mala, şekere duyulan iştah gittikçe kabarmaktaydı. Şekerin Atlantik adalarında, Kanarya ve Asor adalarında yetiştirilmesi Atlantik keşiflerinde önemli bir aşamaydı. Ve tabii ki Ortadoğulu aracıların ve vergi toplayıcılarının aşırı talepleri karşısında Avrupalı tüccarlar ve tüketiciler arasındaki tahammülsüzlük tırmanmakta; Güney ve Güneydoğu

4 Otto von Freising, *Ottonis episcopi Frisingensis chronica, sive historia de duabus civitatibus*, ed. Adolf Hofmeister, Hanover-Leipzig, 1912, 7. kitap, 33. bölüm, s. 363-67, çev. Beckingham, *a.g.e.*, s. 4. Kolomb'un yolculuklarının Haçlı ruhuna dönük arka planı konusunda bkz. Abbas Hamdani, "Columbus and the Recovery of Jerusalem", *Journal of the American Oriental Society*, 99 (1979), s. 39-48.

Asya'nın çok gıpta edilen baharatının kaynağına doğrudan ulaşma arzusu gittikçe artmaktaydı.

Bu geniş tarihsel çerçeve içinde, 15. yüzyıldaki Avrupa yayılmasının köklerini anlamak daha kolaydır. Yurtlarını Müslüman yönetiminden kurtarmış olan İspanyol ve Portekizlilerin, sırf bir daha geri gelmelerini önlemek için bile olsa, eski yöneticilerini Cebelitarık Boğazı'nın öteki yakasında kovalamaları doğal bir şeydi. Aynı şekilde, Moskova üzerindeki Tatar boyunduruğunu çıkarıp atmış olan muzaffer Ruslar da doğal ve kaçınılmaz olarak Tatarları daha önceki fetihlerde ele geçirdikleri asıl merkezlerine doğru izlediler. Uzun ve amansız bir kutsal savaşın ardından gelen zafer anında, yenilgiye uğramış olan düşmanı izlemekte olan muzaffer ordunun ilerleyişi, hayali topraklar arasındaki kuramsal sınırlara ulaşıldığı gibi bir gerekçeyle keyfi olarak durdurulmaz. Gerek Ruslar gerek İberyalılar açısından Avrupa bir Hıristiyan âlemiydi ve sınırları güneyde olduğu gibi doğuda da İslam dünyasına dayanmaktaydı. Ve doğal olarak iki rakip evrensel din ve uygarlık arasındaki bu sınırlar coğrafi bakımdan sabit değildi; -her iki tarafın ortak kanısına göre- doğru inancın kesin zaferine varılmasına değin, kavganın gelişim seyrine göre sınırlarda oynamalar olacaktı. Müslümanların savunduğu ve Avrupa'ya taşıdığı görüş de böyleydi; elbette bu inanışın geçmişi, birbirini izleyen saldırı ve karşı saldırı, cihad ve Haçlı Seferleri, fetih ve yeniden fetih biçimindeki uzun olaylar dizisini başlattıkları 7. yüzyıla değin iniyordu ve keşifler çağında bile Tuna kıyılarındaki Türk ordularında hâlâ ifadesini buluyordu.

Hayali topraklar demekle kastettiğim şey, tabii ki Avrupa, Asya ve Afrika, yani antik geleneğe göre Eskidünya'nın bölünmüş olduğu üç kıtadır. Bu konuda Plinius'un *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı yapıtında açık ve basit bir betimleme yer almaktadır:

> Yeryüzünün oluşturduğu dairenin tümü Avrupa, Asya ve Afrika olarak üç kısma ayrılmıştır. Başlangıç noktası batıda, Cebelitarık Boğazı'ndadır; burada Atlas Okyanusu yarılarak iç denize doğru yayılır. Okyanustan içeriye girildiğinde sağda Afrika, solda Avrupa ve ikisinin arasında da Asya yer alır; sınırlar ise Don ve Nil ırmaklarıdır.5

---

5 Plinius, *Naturalis Historia*, 3.1.2-5. Batı dünyasında "Hacı Halife" olarak bilinen 17. yüzyıl Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi, Avrupa kaynaklarından alındığı besbelli ve biraz daha farklı bir versiyonu vermekte ve şunu eklemektedir: "(...) Akdeniz ile Kulzüm Denizi'nin ayırdığı Habeş ve Mısır toprağına İfrikiye ve Yenidünya'ya Amerika derler." (*Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l Bihar*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1973, s. 7). Aynı sözlerin oldukça gelişigüzel bir İngilizce çevirisi için bkz. Haji Khalifeh, *The History of The Maritime Wars of the Turks*, çev. James Mitchell, Londra, 1831, s. 4. Mitchell'in çevirisi 1729'da İstanbul'da yayımlanan ilk baskıya dayanmakta-

Bu betimlemenin, dünyası, Akdeniz, Akdeniz'in kıyı şeritleri ve hinterlandıyla sınırlı olan bir toplumdan geldiği açıktır. Roma bilim ve felsefesinin büyük bölümü için söz konusu olduğu gibi, bu görüşün de kaynağı, birçoğu hâlâ mevcut olan Eski Yunan yazılarıdır. Bu yazılarda güneydeki kıta Afrika değil, Libya'dır; öteki iki kıtanın adı aynıdır. Çeşitli biçimlerde yazılan Libya adı, hem Eski Mısır hem de İbranice *Kitab-ı Mukaddes* metinlerinde bulunmakta ve Mısır'ın batısına düşen bir halkı ve bölgeyi belirttiği anlaşılmaktadır. Güneydeki kıtanın adı olarak kullanıldığı kaynaklar, bilindiği kadarıyla yalnız Yunan metinleridir.

Her üç adın (Avrupa, Asya ve Afrika) geçtiği bütün antik metinler istisnasız Latin ya da Yunan, yani Avrupa kökenlidir. Asya ve Afrika'nın antik uygarlıklarından günümüze ulaşan ve hatırı sayılır bir sayıya ulaşan yazılı kaynaklarda, şimdiye değin bu adların geçtiği tek bir değinme yoktur. Bu durum, dayandığı bilgiler -en azından kısmen- Fenike keşiflerinden alınmış olsa bile, üç kıtalı bir dünya coğrafyasının bir Yunan kavramı olduğunu doğrular gibidir. Avrupa, Eski Yunanların -ve daha sonraları Latinler ile ötekilerin- anayurtları olarak adlandırdıkları yerdi. Asya ve Afrika, komşularının toprakları olarak nitelendirdikleri yerlerdi; ama komşuları buraları böyle adlandırmıyordu. Avrupa kavramının kendisi de, birbirini izleyen Helenizm, Romalılık ve Hıristiyanlık evrelerinde kendini tanımlamayla ortaya çıkmıştı. Asya ve Afrika "öteki" kavramının adlandırmalarıydı, "barbar" ve "putperest" gibi etnik, kültürel ve dinsel adlandırmaların coğrafi düzeyde ifade edilmiş karşılıklarıydı. Barbarlar, haliyle, kendilerine barbar demiyorlardı; putperestler de Hıristiyanlığı benimsemelerine ve kendilerini böyle görmek üzere eğitilmelerine değin kendileri için bu yakıştırmayı kullanmıyorlardı. Bu çerçeveden bakıldığında Asya, basitçe Avrupa olmayan Doğu, Afrika ya da Libya da Avrupa olmayan Güney anlamına gelmekteydi. Aralarında Aristoteles'in de olduğu bazı antikçağ filozofları bir adım daha ileri giderek, Avrupa'yı özgürlük, bağımsızlık ve hukuk düzeniyle, komşularını ise keyfi titanlık ve kölece boyun eğmeyle özdeşleştirdiler.Bu görüş Avrupa Birliği'nin konseylerinde zaman zaman hâlâ dile getirilmektedir.

Asya ve Afrika sakinlerinin bu anlayışı paylaşmadığını belirtmeye gerek yok. Eldeki verilerin gösterdiği kadarıyla, Kolomb öncesi Amerika sakinlerinin Amerikalı olduklarının farkında olmamaları gibi, onlar da Asyalı ve Afrikalı olduklarından habersizdi. Böyle bir sınıflandırmanın varlığından,

---

dır. Türkiye'de basılmış ikinci Türkçe kitap olon bu yapıtta birçok dizgi hatası vardır; bunların bir bölümü iki yüzü oşkın dizgi hatasının bulunduğu bir ekte sıralanmaktadır.

Avrupalılar bunu onlara getirdiğinde -ve belirli zaman ve mekânlar içinde dayattığında- haberdar oldular.

Bu yüzden, birçok ulus ve dile ayrılmış olsa da, Avrupa'nın tutarlı bir bütün, -yani kültürü, değerleri, dini, kurumları, bilimi, güzel sanatları ve hatta müziğiyle gerçek bir toplum- olması ve en azından yakın döneme değin, bir ırktan gelen insanları barındırması, buna karşılık Afrika'nın ve çok daha belirgin olmak üzere Asya'nın, olağanüstü bir çeşitlilik göstermesi şaşırtıcı değildir. Avrupa'da, Sicilyalılarla İsveçliler, Polonyalılarla Portekizliler arasındaki farklılıklar uzaktan bakıldığında büyükmüş gibi görünebilir; ama Hindistan'la Japonya, İran'la Çin ve Mısır'la Zimbabve arasındaki farklılıklarla karşılaştırıldığında önemsizdir. Avrupa kendi başına Avrupa oldu. Amerika'yı da Avrupa keşfetti ve bir bakıma yarattı; çünkü Kuzey Kutbu'ndan Antartika'ya kadar Batı Yarıküresi'ndeki bütün devlet biçimleri bir Avrupa modeline göre kurulmuştur ve kendilerini bir Avrupa diliyle ifade ederler. Asya ve Afrika ise Avrupa tarafından keşfedilmiş ya da yaratılmış değildir. Avrupa bunları icat etmiştir; Avrupalı olmayan birçok çevrenin sonuçta Avrupa merkezli bir dünya tasviri olan bu görüşü benimsemesi ve kendilerini Avrupalıların onlara dayattığı kimliğe göre tanımlaması, Avrupa merkezciliğe karşı bir isyan dalgasının yükseldiği günümüzde olağanüstü bir ironidir.

Tarihsel, kültürel ve hatta ırki bakımdan Avrupa ile doğu ve güney komşuları arasında gerçek bir engel ya da ayrım çizgisi yoktu; aslında Asya ve Afrika'nın Yunanlılar ve Romalılar tarafından bilinen ve adlandırılan bu kesimleri iki kıtanın daha uzak bölgelerine göre Avrupa'yla çok daha fazla ortak yana sahipti. Akdeniz her dönemde Sahra'ya ya da İran'ın kuzey ve doğu sınırlarını belirleyen dağ ve bozkırlara oranla bir engel olma özelliğini çok daha az taşımıştı. Hindistan ve Çin'in büyük dinleriyle karşılaştırıldığında, İslamiyet ve Hıristiyanlık ikiz evlatlardır ve aynı ataların soyundan gelmektedir. Asya'nın güney ve doğu, Afrika'nın orta ve güney kesimlerindeki ırklarla karşılaştırıldığında, Akdeniz'in bütün kıyılarındaki halklar çok açık biçimde ortak bir mirası paylaşırlar. Doğrusu Avrupa'nın uç noktalarının hiçbirinde beyaz ile beyaz olmayan arasında belirgin bir ırki ayrım çizgisinden çok, bir derecelenme dizisi, örneğin kuzeyden güneye inildikçe açık tenden koyu, esmer, bronz ve kara tenlere doğru bir geçiş söz konusudur.

Eski Yunanlılara göre Asya, başlangıçta, batı kıyısı Avrupa sayılan Ege Denizi'nin doğu kıyısı anlamına gelmekteydi. Daha sonra ufuklarının önüne daha geniş ve daha uzak bir Asya açılınca, bu bölgeyi Perslerin, Hintlilerin ve Çinlilerin daha uzakta kalan topraklarından ayırmak üzere "Küçük Asya" olarak adlandırdılar. Hemen hemen aynı şekilde Doğu So-

runu kavramına kaynaklık eden, bildiğimiz Doğu terimi, Uzakdoğu denen bir bölgenin sorunları Batının ilgisini çekmeye başlayınca önce Yakındoğu'ya ve ardından Ortadoğu'ya dönüştü.

Roma ve Bizans yönetimleri altında Asya, bir eyaletin adıydı. İslami fetihlere kadar kullanılmaya devam etti ve daha sonra yerel düzeyde unutulup gitti. Ne Suriye'yi fetheden Araplar ne de Küçük Asya'yı fetheden Türkler bu adı koruma yoluna gitti.

Romalılara göre Afrika, Akdeniz'in karşılarına düşen güney kıyısının adıydı. Burası Roma'nın kudretini ve hatta kısa bir süre için varlığını ciddi biçimde tehdit eden tek düşman devletin yurduydu. Bu tehlikeyi en keskin ve en açık biçimde sezmiş Romalı olan Scipio'ya *Africanus* (Afrikalı) lakabının verilmesinin nedeni Afrika asıllı olması değil, burayı fethetmiş olmasıydı. Roma İmparatorluğu döneminde Afrika, kabaca, bugünkü Tunus ile Cezayir'in doğu ve Libya'nın batı kesimlerine denk düşen bir imparatorluk eyaleti haline geldi. Asya'nın tersine Afrika adı, 7. ve 8. yüzyıllardaki Arap fethinden sonra da sürdü ve aynı yöreyi belirtmeye yönelik coğrafi ve kısa bir süre için idari bir ifade biçimi olarak yeni efendilerce de korundu. Bu ad Mısır ve Fas'ı, ayrıca Arapçada "siyahların toprakları" anlamında Bilâdü's-Sûdân olarak anılan güneydeki ülkeleri kapsamıyordu.

Başlangıçta Atlas Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'na kadar uzanmak üzere Sahra'nın altında kalan bütün bölgeler için kullanılan Bilâdü's-Sûdân adı, modern çağla birlikte Kuzeydoğu Afrika'daki iki ülkeyle sınırlı bir anlam kazanmıştır. Nil Sudanı'ndaki yerel konuşma dilinde, esmer tenli olan kuzeyliler kırmızı tenli, siyah tenli güneyliler ise mavi tenli olarak anılmaktadır.

Peki, o halde Müslümanlar dünyayı nasıl ayırmaktaydı? Bunu, biri coğrafi öbürü aynı anda dini ve siyasi olmak üzere iki yoldan yapmaktaydılar. Arapça, Farsça, Türkçe ve öteki İslam dillerinde yazılmış coğrafya literatürü dünyayı ayırmada "iklim"leri esas almaktaydı.[6] Ama klasik Müslüman yazarlar, modern çağda bizim yaptığımız gibi, bu ayrımlara ırki, kültürel ve hatta tarihsel özellikler yükleme hatasını işlememekteydi. Onların "iklim"leri bütünüyle coğrafi niteliktedir ve herhangi bir biçimde dini, kültürel, etnik ya da siyasal çağrışımlar taşımamaktadır. Müslümanlara göre, dünyada önemli ve etkili olan ayrım çizgisi İslamiyetin hüküm sürdüğü topraklar ile henüz bu safa katılmamış olan yerler arasındaydı. Asya ve Afri-

6 Ortaçağda Müslümanların dünya coğrafyasına ilişkin görüşü için bkz. André Miquel, *La Géographie humaine du monde musulman*, 4 c., Paris, 1967-88; Ignatii Yulyanovic Krackovskii, *Arabskaya Geograficeskaya literatura, Izbraniyye socineniya*'nın 4. cildi, Moskova, 1957, Arapça çevirisi Selahaddin Osman Haşim, *Tarihü'l-Edebü'l-Coğrâfîü'l-Arabî*, 2 c., Kahire, 1963, 1965; Beyrut, 1987.

ka kıtalarındaki ilerleyişleri sırasında, Müslümanlar önemli bir askeri güçle ve ciddi bir dinsel rakiple karşılaşmadılar. Avrupa'da ise bunların her ikisiyle karşı karşıya geldiler; dolayısıyla, cihadın, hem kuram hem uygulama bakımından Hıristiyanlık âlemiyle mücadelede temel ilgi alanının Avrupaya ait çeşitli sahalar olması şaşırtıcı değildir.

İki dinin birbirini algılayış biçiminde garip bir koşutluk görülmektedir. Her ikisi de ötekini önemli bir rakip olarak görmekle birlikte, bunu itiraf etmeye yanaşmamaktaydı. Hıristiyanlar düşmanlarından Müslümanlar olarak söz etmek yerine, etnik terimleri kullanmayı yeğ tutmakta ve onları Avrupa'nın farklı kesimlerinde Mağribi ya da Serazen, Türk ya da Tatar adlarıyla anmaktaydı. Aynı şekilde Müslümanlar da Avrupa'nın sakinlerinden ve hatta Avrupa'dan gelmiş olan Haçlı askerlerinden söz ederken, onları Rum, Frenk ya da Slav olarak adlandırmaktaydı. Bir tür dinsel nitelendirmenin gerekli olduğu durumlarda, her ikisi de aynı terimi, "kâfir" terimini kullanmaktaydı. Hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar bu terimle aynı şeyi kastetmekteydi; aralarındaki tek fark terimin yönelik olduğu kesimdi.

Rönesans döneminin ve bunun sonucu olarak Yunan bilimine yönelik ilginin yeniden canlandığı yılların yazılı Avrupa kaynaklarında Avrupa ile kardeşleri Asya ve Afrika, yeniden karşımıza çıkar. Yeniden keşfedilen antikçağın klasik metinleri, Avrupalılara yalnız geçmişe değil, o dönemin olaylarına yeni bir bakış açısı kazandırdı. Antikçağda olduğu gibi, Yunanistan bir kez daha Doğudaki büyük bir hükümdarın kalabalık ordularınca istila edilmekteydi. Yeni bilim anlayışının yepyeni perspektifi çerçevesinde, bu durum artık temelde İslamiyet ile Hıristiyanlık âlemi arasındaki mücadelenin bir uzantısı olarak değil, daha eski bir mücadelenin, Avrupa'nın ait özgür Ellas'ını bir Asya tiranına ve barbar sürülerine karşı savunma mücadelesinin yeniden ortaya çıkışı olarak görülmekteydi. Ne kadar ilgisiz olursa olsun bu eşitleme, izleyen uzun bir dönem boyunca Avrupalıların Doğu Akdeniz'deki olaylara ilişkin anlayışlarını etkilemeye devam etti. Afrika'dan benzer düzeyde bir tehdidin gelmesi söz konusu değildi; ama burada da eski sözcüğe antik metinlerden ve yakın dönemdeki keşiflerden kaynaklanan yeni anlamlar verildi.

Birbirine koşut süreçler içinde bilim adamlarının antikçağı, gezginlerin dünyayı ve hümanistlerin kendi dillerini keşfetmeleri ve dini otoritenin Avrupa'nın düşünce tarzı üzerindeki pençesinin zayıflaması gibi gelişmelerin hepsi bir araya gelerek, kimliğin, başkalığın ve çelişkinin tanımlanmasında dinin artık tek ve hatta asıl etken olmaktan çıktığı yeni bir perspektifi teşvik etti. Bilgi düzeyinin yükselmesi, İslam dünyasının dışında kalan daha uzak kültür ve toplumlarla ilişkiler kurulması ve belki de

bunlardan daha önemlisi, yerkürenin çevresinin dolaşılması ve Eski Yunanlıların, *Kitab-ı Mukaddes*'in ve *Kuran*'ın aynı ölçüde varlığından habersiz olduğu eski uygarlıklara sahip yeni bir dünyanın keşfedilmesi, zamanla insanları dünyanın daha nesnel bir coğrafi sınıflandırmasını yapmaya yöneltti. Dördüncü bir kıtanın bulunması bilinen eski üç kıtaya yeni anlam ve geçerlilik kazandırdı.

Bir bakıma, Amerika'nın sahneye çıkması ve benimsenmesi, Asya ve Afrika'nın kimliğini güvence altına alıp güçlendirdi; çünkü bunlar da Avrupa'ya özgü kavramlardı. Avrupa'nın, başta İslamiyet olmak üzere, rakiplerine karşı zafere ulaşmasını ve buna bağlı olarak da Avrupa'ya özgü kavram ve kategorilerin evrensel kabul görmesini sağlayan şey, herşeyden önce Avrupa'nın dünyayı keşfetmesinin bir parçası olarak Amerika'nın keşfedilmesiydi. Başlangıçtaki belirli bir merak duygusunun ardından, Müslümanların "Yenidünya" dedikleri kıtaya ilgisi en alt düzeye indi. (Dönemin Müslüman kaynaklarında Amerika adı nadiren geçmektedir.) Konu hakkındaki en dikkate değer belge, büyük Türk denizcisi ve haritacı Piri Reis'in 1513'te hazırladığı haritadır. Bu harita Kolomb'un kayıp haritasından alınan ve anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı hizmetindeki bir İspanyol köleden sağlanan bilgileri içermektedir. Piri Reis'in 1517'de Kahire'de Mısır fatihi Yavuz Sultan Selim'e sunduğu harita Topkapı Sarayı'nda saklandı ve 1929'da bir Alman bilim adamı fark edene değin unutulmuş olarak kaldı.[7] Amerika üzerine en eski ve uzun bir zaman boyunca, tek İslam eseri, 16. yüzyıl ortalarında Batı Hint Adaları'nı anlatmak üzere Türkçe olarak kaleme alınan ve 1729'da ilk Osmanlı-Türk matbaasında basılan *Tarih-i Hind-i Garbi*'dir. Kitabın adı bilinmeyen yazarı, Yenidünya'nın keşfini ve fethini bazı ayrıntılar vererek aktarmakta, bitki örtüsünü, hayvan varlığını ve insanlarını betimlemekte ve doğal olarak, bu güzel toprakların zamanı geldiğinde İslam töreleriyle aydınlanacağı ve Osmanlı ülkesine katılacağı umudunu ifade etmektedir.[8] 17. ve 18. yüzyıllara ait yazılı Arapça ve Türkçe kaynaklar Avrupalı komşularının Amerika kolonilerinden bir parça haberdar olduklarını göstermektedir; 18. yüz-

---

7 1513 tarihli Yenidünya haritası için bkz. Svat Soucek, "Islamic Charting in the Mediterranean", ed., J. B. Harley ve David Woodward, *The History of Cartography*, böl. 2, c. 1: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago, 1992, s. 269-72; yazıda daha önceki araştırmalar da incelenmektedir. Yetkin bir irdeleme için bkz. Andrew C. Hess, "Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyage of Discovery", *Terrae Incognitae*, 6 (1974), s. 19-37.

8 Bkz. Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of "Tarih-i Hind-i Garbi" and Sixteenth Century Ottoman Americana*, Wiesbaden, 1990; ve *Tarih-i Hindi-i Garbi veya Hadis-i Nev*, İstanbul, 1987.

yıl sonlarından kalma ve dünyadaki kadınlar üzerine yazılmış bir Türkçe kitapta yerli Amerikan kadınına ilişkin hayal ürünü manzum bir betimleme bile yer almaktadır. Musullu bir Keldani Hıristiyan papazının 1675 ve 1683 arasında İspanyol Amerika'sını dolaştığı ve yaptığı yolculukların hikâyesini Arapça olarak kaleme aldığı bilinmektedir.[9]

Azteklerin ve İnkaların torunlarının Amerikalı kimliklerini hangi aşamada ve hangi süreçler sonunda anlayıp benimsediklerini bilmiyorum. Asya ve Afrika'da yaşanan aynı doğrultudaki süreçlerin tarihi ise oldukça kesin bir biçimde belirlenebilir. Bu gelişmenin önü Avrupa egemenliğinin ya da en azından nüfuzunun ortaya çıkışıyla açıldı; böylece Asyalılar ve Afrikalılar, Batılı kâfir ve barbarların o zamana değin küçümsenen dillerini çalışmaya ve coğrafyayı Avrupa'nın ders kitaplarından öğrenmeye başladılar. Yüzlerce yıldan beri Hıristiyanlık âlemine karşı İslamiyetin cephe hattında bulunan Türkler, 19. yüzyıl başlarında batı sınırlarının ötesindeki ülkelerden Avrupa olarak değil, Frenklerin, Hıristiyanların ya da kâfirlerin toprakları olarak söz ediyorlardı. Kıtalara ilişkin sınıflandırma ve buna eşlik eden terimler 19. yüzyılın birinci yarısında yavaş yavaş günlük konuşma diline girdi. "Erûfe" biçiminde yazılan Avrupa adı, Yunanca özgün kaynaklara dayalı ilk Arapça coğrafya yapıtlarında şöyle kaçamakça bir görünmüş ve daha sonra çarçabuk ortadan kalkıp unutulmuştu. 19. yüzyılda yeniden ortaya çıkan bu adın Arapçadaki "Urubba", Türkçedeki "Avrupa" ve Farsçadaki "Urupa" biçimi günlük konuşmaya da geçti. Rus Orta Asyası, Fransız Kuzey Afrikası, İngiliz Hindistanı, Hollanda Doğu Hint Adaları ve Afrika'nın büyük bölümü gibi doğrudan Avrupa yönetimi altında kalan ülkelerde, Avrupa'nın coğrafi bilgilerinin ve eğitiminin etkisi daha doğrudan ve aracısız oldu.

Eşyanın düzenine ilişkin Avrupa yaklaşımının benimsenmesi, doğal olarak Asya ve Afrika'nın birer kıta olarak kabulünü tanınmasını gerektirdi. Yine de bu tanıma en azından bir süre için iki kıtanın Avrupa'yla karşılaştırılabilir varlıklar olarak kabul edilmesini getirmedi. Asyalılık anlayışı ancak 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıktı ve 20. yüzyılda bazen anti-

9 Metni ortaya çıkaran Lübnanlı Cizvit bilgin Antun Rebbot daha sonra "Rihlet evvel sâ'ih şarkî ilâ Amerika" başlığıyla *El-Maşrık*'ta (Eylül-Aralık 1905) yayımladı. Kısa bir açıklama için bkz. Abelordo Chedioc, "Primer vioje de un orientol o la América", *América Española*, 25 (1940), s. 87-98. İsponyo'do 1779'do görevli bir Fos büyükelçisi raporunda Müslüman kaynaklarında Amerikan Bağımsızlık Sovoşı'ylo ilgili ilk anlatım olduğu kesinlikle söylenebilecek bilgilere yer vermektedir. Bkz. Muhammed ibn Osman el-Mıknâsî, *El-İksîr fî fikâkü'l-esîr*, haz. Muhammed el-Fosi, Robot, 1965, s. 97. Daha sonra bilgilerin nasıl arttığına ilişkin olarak bkz. Ami Ayolon, "The Arob Discovery of Americo in the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 20 (1984), s. 51-17.

emperyalizmi, bazen de rakip bir Asya emperyalizmini destekler nitelikte olmak üzere temelde Batı karşıtı bir hareket olarak gelişti. Göründüğü kadarıyla karşılıklı bir rıza sonucunda, bu siyasal bağlamdaki Asyalı terimi Güneydoğu Asya'nın Müslüman halklarını kapsamamaktaydı. Mevcut Amerikan kullanımında terimin bu özelliği hâlâ sürmektedir. Akdeniz'den Ümit Burnu'na kadar kıtanın farklı din, dil, kültür ve ırklarını kucaklayan ortak bir Afrikalı kimliği ise çok sonraları ortaya çıktı ve ancak Avrupa yönetiminin sona ermesinden sonra gerçek anlamda önem kazandı. Eğer Afrikalılık anlayışı tutarsa, Avrupa merkezli evrene karşı bu tarz bir isyan Afrika'da Avrupa merkezciliğin nihai bir zaferi anlamına gelecektir.

Avrupalı kâşiflerin Afrika ve Asya çevresinde, ayrıca Atlas Okyanusu'nu aşıp her iki Amerika'ya yaptıkları okyanus yolculukları tarihte ilk kez olmak üzere bütün kıtaların yeni bir birliğini yarattı; hepsinin birbiriyle ilişkiye girmesini sağladı ve böylece gıda ürünleri ve ticari malların, bitkilerin ve evcil hayvanların, bilgi ve fikirlerin küresel düzeyde değişimi için gerekli zemini hazırladı.

İşin olumsuz bir yanı da vardı. Kıtalar arasındaki bu yeni ulaşım hatları Doğu ve Batı yarıküreleri arasında hastalıkların karşılıklı taşınmasını da mümkün hale getirdi. Bu durum bazen yeni teşhis ve tedavileri gerektiren öldürücü türden yeni hastalıkların ortaya çıkmasına yol açtı. Söz konusu hastalıklar tıbbi olduğu kadar toplumsal nitelikte de olabilmekteydi; örneğin hem Eskidünya'da hem de Yenidünya'da var olan sayısız ve yaygın kölelik kurumlarına yeni bir kölelik çeşidi katıldı.

Kölelik, ortaçağ Avrupa'sında bilinmesine rağmen pek önemli bir olgu değildi; Kolomb öncesi Amerika'daki ya da Müslüman ve Müslüman olmayan Afrika'daki durumla karşılaştırıldığında Avrupa'nın toplumsal yaşamındaki yeri çok daha sınırlıydı. Bütün bu farklı kültürlerin buluşması, sömürge köleliği olarak bilinen yeni bir kölelik çeşidini doğurdu. Amerika'nın verimli toprakları hem fırsatlar hem de çetin zorluklar sunmaktaydı. Avrupa'nın yaratıcılığı ve açgözlülüğü, Afrika ile İslam dünyasındaki plantasyon sistemlerinden ve köle ticaretinden öğrenilenlere dayanarak bu soruna bir çözüm bulunmasını sağladı. Sömürge köleliği ve deniz yoluyla köle ticareti, Atlas Okyanusu'nun dört kıyısı, yani Batı Avrupa, Batı Afrika, Kuzey Afrika ve Güney Amerika arasındaki çapraz değişimlerde önemli bir etken haline geldi.

Ama köleleri önce anayurtta, ardından sömürgelerde ve sonunda bütün dünyada serbest bırakma kararını ilk veren de Avrupa oldu. Batı teknolojisi köleliği gereksiz hale getirirken, Batı düşüncesi de köleci anlayışa karşı hoşgörüsüzdü. Daha önce köleliğin birçok çeşidi görülmüştü, ama

köleliğin kaldırılması, zamanla Eskidünya'nın köklü ve dallanıp budaklanmış köle sistemlerini bile darmadağın eden tek bir biçimdeydi.

Amerika'nın keşfi, başka birçok bakımdan olduğu gibi, bu bakımdan da iyi ve kötü yönleriyle insanlık tarihinde bir dönüm noktası oldu; Avrupa'da başlayıp, Avrupalı kâşifler, fatihler, misyonerler, sömürgeciler ve -eklemek gerekirse- mülteciler aracılığıyla dünyanın her yanına taşınan modernliğe geçiş sürecinin temel unsurları arasında yer aldı. Aynı dönemde Gırnata'nın alınmasının çok ötesine giden bir kapsamla, uzun vadede Avrupa'nın düşmanlarına karşı zaferini sağladı. Yenidünya'nın madenleri Avrupa Hıristiyan âlemine, dış ticaretini, savaşlarını ve buluşlarını finanse etmesi için gerekli altın ve gümüşü verdi. Amerika'nın tarla ve plantasyonları yeni kaynaklar ve mallar getirdi ve böylece Avrupalıların Müslümanlarla ve ötekilerle eşit ve sonunda daha üstün konumda ticaret yapmasına ilk kez olanak sağladı. Dahası, tarihin ve kutsal metinlerin aynı ölçüde habersiz olduğu yabancı ülke ve halklarla karşılaşma başlı başına, düşünsel kalıpların kırılmasına, insan kafasının ve ruhunun özgürleşmesine çok büyük katkıda bulundu. Mecazen, Kolomb'un da Hıristiyanları, baharatı ve aynı zamanda Vaftizci Yahya'yı aradığı söylenebilir. Simgesel anlamda bunların hepsini ve çok daha fazlasını bulduğu da eklenebilir.

Öyleyse Avrupa halkları bu geniş çaplı yayılmaya neden girişti ve neden fetih, din değiştirtme ve sömürgeleştirme yoluyla Avrupa merkezli bir dünya yaratmaya çalıştı? Bu neden, bazılarının inandığı gibi, kökleri derinde yatan, belki de kalıtsal bir kötülük, içe işlemiş bir tür ahlaki kusur muydu? Soruya verilecek bir cevap yoktur, çünkü yanlış biçimde yöneltilmiştir. Avrupalılar öteki halkları alt etmeye, boyunduruk altına almaya ve soymaya koyulurken, yalnızca komşuları ve selefleri tarafından önlerine konmuş örneği izliyor ve aslında insanoğlunun ortak alışkanlığına uygun davranıyordu. Özellikle Afrika ve Asya'daki komşu İslam topraklarına yönelik saldırıları, bu alışkanlığın açık bir örneğiydi. İlginç olan sorular neden bu uğraşa girdikleri değil, neden başarılı oldukları ve başarıya ulaştıktan sonra neden sanki bir günahmış gibi bu başarılarından pişmanlık duyduklarıdır. Başarı modern çağda, pişmanlık ise yazılı tarihin tümünde benzersizdi.

Girişim, ortak insanlık yapılarının; başarı ise, Avrupa ile çocuklarının geliştirdiği uygarlığın özünde var olan, ama ötekilerde eksik ya da yetersiz olan bazı özel niteliklerin sonucuydu. Kuşku yok ki Avrupalılar emperyal ruh halinin temel unsurları olan ve çeşitli emperyal selefleriyle paylaştıkları açgözlülük, vahşet, kendini beğenmişlik ve misyon duygusunun karışımı bir anlayışa sahipti. Ama hem daha önceki fatihlerin hem de alt ettikleri ve ardından yüzüstü bıraktıkları toplumların incelemesinde yararlı

olabilecek bir başka yönleri vardı. Kolomb'un keşif yolculuğunu gerek alkışlayan gerekse kınayan çevreler arasında, göründüğü kadarıyla, yargılarını Amerika'nın tarihine değil, ortaya çıkışı son tahlilde Kolomb'a bağlanan Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihine dayandıranlara rastlanmaktadır. Günümüzde bu kendini beğenmişlik, saçma da olsa makul bir nitelik kazanmıştır.

İçinde bulunduğumuz yüzyılda, Avrupa uygarlığının görünümünde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Avrupa değerlerine derin düşmanlık besleyen liderlerin yönetimindeki Rusya, Avrupa sahnesinden çekildi ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Avrupa'nın büyük bölümünü de aynı yolu izlemeye zorladı. Şu anda bu ülkeler sancılı ve sıkıntılı bir süreç içinde geri dönmeye çalışmaktadır. Yıkıcı iki dünya savaşıyla zayıflayıp tükenen ve emperyal konumunu yitiren Batı Avrupa, kökleri ve birçok değeri bakımından Avrupai, ama başka bakımlardan köklü biçimde farklı ve yeni bir uygarlığın doğmuş olduğu Amerika'ya teslim oldu; bu durum hemen hemen bütün önemli beşeri alanlarda insanlığa yeni bir liderlik kazandırdı. Avrupa kaynaklı ve daha geniş çaplı bu uygarlığı ve Amerika'yı "Batı"nın lideri olarak nitelendirmek artık alışılagelmiş bir tutumdur. Taşıdığı açık coğrafi belirlemenin dışında, bu terimin birbiriyle çakışan, ama bir bakıma farklı iki anlamı daha olagelmiştir. Bunlardan biri Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulan ve Batının temel değerlerini çok az paylaşmakla ya da hiç paylaşmamakla birlikte sırf stratejik gereklerden dolayı Batıya bağlı bazı ülkelerin de yer aldığı bir askeri ittifaktı. Ötekisi ise özgürlüğe, yasalara uymaya ve insan haklarına ilişkin belirli temel değerleri paylaşan ve Sovyet karşıtı ittifak içinde yer almaya isteksiz tarafsızları da kapsayan, aynı zihniyete sahip ülkelerin birbirlerinin hukuk ve âdetlerini tanımaları üzerine kurulu bir birlikti. Günümüzde Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, yeni, daha geniş ve belki de daha büyük bir Avrupa ortaya çıkabilir. Artık askeri gereklerle ve sınırlamalarla kuşatılmış olmayan Batı da çok daha büyük başarılara göz dikebilir. Ama şu an için, başta Kuzey Amerika olmak üzere, Avrupalılar, onların çocukları ve yandaşları arasında açgözlülük ve kendine güven üzerine kurulu ruh hali, yerini doymuşluk, suçluluk ve kuşku üzerine kurulu bir ruh haline bırakmış bulunuyor.

Kuşku iyi bir şeydir ve aslında Batı uygarlığının ana kaynaklarından biridir. Öteki uygarlıklarda ve bizim uygarlığımızın ilk evrelerinde düşünceyi zincire vuran, hoşgörüyü zayıflatan ya da ortadan kaldıran ve demokrasi dediğimiz karşıtların işbirliğini önleyen kesinlikleri sarsar. İnsanları sorular sormaya ve böylece buluşlara, yeni başarılara ve başka uygarlıklarınkiler de dahil olmak üzere yeni bilgilere yöneltir. Modern anlamıyla suç-

luluk -hukuki bir karar değil, zihinsel bir durum olarak- aşındırıcı ve yıkıcıdır; aynı zamanda bizim Batı uygarlığının en derin ve en karakteristik kusuru olan kendi kendimize büyük bir kibirle müsamaha göstermemizin aşırı bir biçimidir. Dünyanın bütün kötülüklerinden sorumlu olduğunu öne sürmek, "beyaz adamın yükü"nün yeni versiyonudur; aynı kendini beğenmişlik ve saçma bir yaklaşımla bütün iyiliklerin kaynağı olduğunu öne süren emperyal seleflerimizin tutumu kadar kendi gururumuzu okşar ve başkalarına karşı da sözde bir alçakgönüllülük gösterisinde bulunur.

Şimdilerde çokça duyduğumuz bir sözcük, eğitim ve kültürümüzün özellikle Avrupa merkezli karakteri olarak tanımlanan yönünün sona ermesi ve yerini birçok kültüre dayanan bir anlayışa bırakması gerektiği düşüncesini ifade eden "çokkültürlülük" kavramıdır. Çokkültürlülük düşüncesi kendi başına mükemmeldir ve Avrupa ile Batının büyük geleneğine birçok bakımdan uymaktadır. Merak, ilgi ve saygı dolu bir yaklaşımla yabancı kültürleri incelemeye ilk kez yönelen ve uzun yıllar bu tutumu tek başına sürdüren, ayrıca tarihe gömülü uygarlıkları açığa çıkararak ve unutulmuş metinleri çözerek yabancı kültürlerin tanınmasına ve kendilerini anlamasına büyük bir katkıda bulunan, herşeye rağmen, Batı dünyasıydı.

Her ne olursa olsun, Avrupa uygarlığı hiçbir biçimde yalnız Avrupa'ya özgü değildir. Tarihte bilinen bütün öteki kültürler gibi, başta Mısır'da ve Bereketli Hilal ülkelerinde ortaya çıkanlar olmak üzere, kendisinden önce gelen kültürlerin katkı ve etkileriyle zenginleşmiştir. Günümüzde başka kültürlerin incelenmesini değerli ve önemli kılan birinci neden, onları kendi yaşam koşullarında tanımaksa, ikinci neden de kendi kültürümüzü daha derin ve daha gerçekçi bir biçimde anlamanın yolunun öteki kültürleri incelemekten geçmesidir. Öğrencilerimizin, yakın komşularımızın dillerini bile öğrenmede isteksiz davrandığı ve kendi dillerini kullanmada gittikçe artan güçlükler yaşadığı bir dönemde, tuhaf ve zor diller üzerinde çalışma çağrısında bulunmak donkişotvari bir tutum gibi görünebilir. Ama ben bir Arap uzmanı olarak, insan uygarlığının en büyük klasik dillerinden biri ve son derece zengin bir edebi, dinsel, felsefi ve bilimsel kültürün iletişim aracı olan Arapçanın hakkını vermeliyim.

Başka kültürlerin idealize edilmiş ve bazen uydurulmuş bir versiyonunu ortaya koyup, bunları Batının şeytana benzetilmiş gülünç bir taklidiyle karşı karşıya getirdiği zaman, çokkültürlülük tüm kültürler için tehlikeli ve alçaltıcı hale gelir. Elbette, uygarlığımızın bazıları ortak insan yapımızdan bazıları özel olarak bizden kaynaklanan birçok köklü kusuru vardır. Bize yöneltilen ithamların çoğu karşısında, insanlar olarak suçlu olduğumuzu kabul etmekten başka seçimimiz yoktur. Batıya ait olan bizler elbette küstahlık ve tahakkümden, saldırganlık ve sömürüden, boyun eğ-

dirme ve köleleştirmeden, cinayet ve çapulculuktan dolayı suçluyuz; her ne kadar hafifletici bir neden olarak, bu şeyleri hoşgörülebilir kabul etmemizin üzerinden uzun bir zaman ve hatta bunları Tanrı'yı memnun edici ve ilahi hukukun buyurduğu şeyler saymamızın üzerinden çok daha uzun bir zaman geçtiğini ileri sürebilsek de.

Yeni tarihi 1492'de başlayan Yenidünya, 20. yüzyıl ortalarına doğru Batı uygarlığının tartışmasız lideri ve onu yıkmaya çalışan iç ve dış düşmanlara karşı başlıca savunucusu konumunu kazandı. Bu liderliğinin bazılarınca eleştirildiği, bazılarınca sorgulandığı, başka bazılarınca suçlanıp reddedildiği günümüzde bile, hâlâ ciddi bir rakiple, tutarlı bir seçenekle karşı karşıya değil. Her gün "Kahrolsun Amerika" diye bağıranlar bile, böyle bir istekleri olsa da, bu amaca ulaşma gücünden kesinlikle yoksundur. Onlar Amerika'yı yok edemezler, ama Amerikan toplumunda görülebilen belirli yönelimlerin bu noktaya varması halinde, bir intihara yardım edebilirler. Ve eğer böyle bir şey olursa, her durumda mirasa sahip çıkanlar onlar değil başkaları olacaktır.

Peki, bu miras nedir ve korunmaya ya da sahip çıkılmaya değer midir?

Bütün kültürlerin kendi kazanımları, kendi sanat ve müzikleri, felsefe ve bilimleri, edebiyat ve yaşam tarzları, insanlığın ilerlemesine başka katkıları vardır; bunların bilinmesinin bize yarar sağlayacağına ve yaşamımızı zenginleştireceğine kuşku yoktur. Bu sonsuz insan çeşitliliğini, onu inceleme ve ondan öğrenme gereğini fark etmek belki de Batının en yaratıcı yeniliklerinden biridir. Çünkü başka kültürlere yönelik merak duygusunu besleyen, onların dillerini öğrenme, âdetlerini araştırma, kazanımlarına değer biçme ve saygı gösterme isteğini taşıyan yalnızca Batıdır. Tarihin bilinen öteki büyük uygarlıklarının hepsi istisnasız olarak kendilerini tek başına yeterli görmüş, kendileri dışında kalanları ve hatta kendi içlerindeki altkültürleri ve düşük statülü kesimleri aşağılayıcı bir tavırla barbar, bizden olmayan, dokunulmaz, kâfir, yabancı şeytan saymış ve hakarete dönük daha teklifsiz, daha kaba terimlerle anmışlardır. Başka uygarlıkların dillerini öğrenme çabasını ancak fetih ve tahakkümün getirdiği baskı altında göstermiş ve dünyanın o zamanki egemenlerinin fikir ve âdetlerini kendini savunma amacıyla anlamaya çalışmışlardır. Bir başka deyişle, efendileri olarak tanımak zorunda kaldıkları kişilerden bir şeyler öğrenmeleri, onları ancak yönetici ve/veya öğretmen olarak gördüklerinde söz konusu olabilirdi. "Öteki"ne yönelik kendiliğinden gelişen merakın ve onun "öteki"liğine zorlama olmayan saygının kendine özgü bileşimi, Batılı ve Batılılaşmış kültürlerin ayırt edici bir özelliği olmaya devam etmekte ve bunu ne paylaşan ne de anlayabilen çevrelerce hâlâ şaşkınlık ve kızgınlıkla karşılanmaktadır.

Batıya ait olan bizler, savaşlara ve baskılara ilişkin iç karartıcı sicilimizden anlaşılabileceği gibi, bizden farklı olanlara saygı gösterme konusunda çoğu kez feci biçimde başarısızlığa uğramışızdır. Ama bu saygı bir ideal olarak ulaşmaya çalıştığımız ve hem kendi içimizde uygulama hem de başkalarına pay verme açısından belirli bir başarı elde ettiğimiz bir şeydir. Vietnam'dan kaçan çok sayıdaki mültecinin Hong Kong'un kalabalık adasına, yani bütün Doğu Asya'da Batılı bir hükümetin hâlâ başta olduğu, dolayısıyla kamu yetkililerinin kesinlikle titiz bir inceleme yapacağına ve ilgi göstereceğine güvenebilecekleri ve buna bağlı olarak ne kadar az da olsa yardım umudu taşıyabilecekleri bir yere yönelmeleri elbette önemli bir noktadır.

Emperyalizm, cinsel ayrımcılık ve ırkçılık Batıda ortaya çıkmış sözcüklerdir; bunun nedeni -ne yazık ki evrensel nitelikte olan- bu kötülükleri Batının türetmiş olması değil, Batının birer kötülük olduklarını fark etmesi, onları böyle adlandırıp mahkûm etmesi ve -bütünüyle boşa gitmeyen bir çabayla- etkilerini zayıflatmak ve mağdurlarına yardımcı olmak üzere güçlü bir mücadele vermesidir. Bir deyişi kullanarak belirtmek gerekirse, Batı kültürü gerçekten "yok olup gidecek"se, emperyalizm, cinsel ayrımcılık ve ırkçılık da onunla birlikte yok olup gitmeyecektir. Bu işin kurbanlarının, bunları suçlama özgürlüğü ve sona erdirme çabası olması çok daha muhtemeldir.

Batı kültürü günün birinde gerçekten yok olup gidebilir: Onun savunucusu olması gerekenlerden birçoğunun inanç eksikliği ve onu suçlayanların ateşli keskinliği pekâlâ Batı kültürünün yıkımına katılabilir. Ama eğer Batı kültürü yok olup giderse, bütün kıtalardaki erkekler ve kadınlar bunun sonucunda güçsüz düşecek ve tehlikeye girecektir.

DİZİN

Adhémar de Chabannes 19
Adıvar, Adnan 16
Afrika vi, 2, 4, 7, 10, 25, 42-43, 45-51; Batı 50; Güney 2; Kuzey 2, 5-6, 10, 21, 32, 34-35, 50; -lı kimliği 50
Akdeniz 9, 13, 16, 20, 44-46, 50; limanları 27
Alfonso VI (kral) 11
Amerika vi, 1-2, 14, 43, 48, 50-52; Güney 24, 50; Kuzey 2, 24, 52; -nın keşfi v, 1, 3, 15, 51
Amerika Birleşik Devletleri 52
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 49
Anadolu 5, 12, 14
Ancona 25
annus mirabilis 3
Antakya bkz. Antiokheia
Antartika 45
Antikçağ 47
Antiokheia (Antakya) 41
Arabistan 4, 18; Yarımadası 6, 40
Aragon 33
Arap dünyası 10, 16; ülkeleri 16
Araplar 2, 46
Aristoteles 44
Asor adaları 42
Asya vi, 1, 7, 10, 25, 42-43, 45-49, 51; Doğu 3, 14, 55; Güney 2; Güneybatı 10; Güneydoğu 2-4, 40, 50; -lılık anlayışı 49
Atatürk, Mustafa Kemal 15
Atlantik adaları 42
Atlas Okyanusu 1, 13-14, 43, 46, 50
Attila (Hun önderi) 2
Averroës (İbn Rüşd) 31
Avrasya 40
Avrupa 4, 7, 10, 12, 14, 16, 25, 34, 41-43, 45, 47-48, 53; Batı 2, 13-14, 19-20, 50, 52; Doğu 5, 11, 20, 52; egemenliği 49; ile İslamiyet 3; merkezcilik 50; toplumsal yaşamı 50; uygarlığı 2, 52; yayılması v, 43
Avrupalılar 3, 52; ve Müslümanlar 3
Aztekler 2, 49

Bağdat 41
baharat 39, 42, 51
Balkan Yarımadası 4-5
Balkanlar 35
Baltık 2
Batı Hint Adaları 48
Batı kültürü 55; uygarlığı 53-54
Batı yarıküre 1-2
Bayezid II 26-27
Berberi korsanlar 5; ülkesi 32
berberiscos 35
Bereketli Hilal ülkeleri 53
Bilâdü's-Sûdân 46
Bizans İmparatorluğu 5-7, 10, 46
Bohemond VI 41
Budapeşte 28, 30
Budist 8
Büyük Britanya 34

Byblos (Cubeyl) 40
Cebelitarık 34-35; Boğazı 39, 43
Cengiz Han 2
Cenova 1
Cezayir 46
cihad 4, 43
cizye 29
conquistadores 3
conversos (*nuevos cristianos*) 23

Çin 2-4, 9-10, 40, 45; uygarlığı 45
Çinliler 45
çokkültürlülük 53

darü'l-harp 7
darü'l-İslam 7
Dicle ırmağı 41
Din Savaşları 9
din değiştirme 19, 25; süreci 6
dinden çıkma 19
Disraeli, Benjamin 20, 38
Doğu Akdeniz 5-6, 12, 47
Doğu Yarıküre 2
Don Irmağı 43
Donskoy, Dimitri 11
Dozy, Reinhart 37
dönmeler 13
Dugar, Gustave 37
Dünya Savaşı II 52

Edirne mektubu 26
Ege Denizi 45
Ellas 47
Endülüs 35
Engizisyon 24, 33
Ermenistan 40
Eski Mısır 44
Eski Yunan 45; bilimi 7; dönemi 3; felsefesi 7; yazıları 44
Eski Yunanlılar 48
Eskidünya 3, 12, 43, 50-51
Eşkenazi Yahudileri 28
Etiyopya 4, 42
Etiyopyalılar 40

Fas 10, 34, 46
Faslılar 14
Fenike 44
Fernando (Aragonlu) 3, 23
fetih v, 2
Filipinler 39
Filistin 5
Fondaco dei Turchi 18
Cisneros, Francisco Jiménez de (Toledo Başpiskoposu) 32
Fransa 5, 11, 24, 37
Fransızlar 2, 11, 14
Freeman, E. A. 20
Frenk 47

Gama, Vasco da 39, 42
Gautier, Théophile 37
gaza anlayışı 10
Gırnata (Graneda) 3, 11, 17, 23-24, 32-33, 51; -nın Hıristiyanlarca fethedilmesi v, 51
Gibbon, Edward 39
Girit 27
Gladstone 20
Grammática castellana (Nebrija) 16
griegos 35

Haçlı Seferleri 4, 6, 12, 19, 30, 43
el-Hâkim (Fatımi Halifesi) 19
el-Haramü'l-İbrahimi'l-Halil Camii 29
Hazar Denizi 2
Helen uygarlığı 8
Helenizm 44
Herakleios (610-641) 10
heretiklik 18, 20-21, 26
Hethoum (kral) 41
Hıristiyan 42; âlemi 11-12, 16-17, 22, 27, 40, 43, 47, 49, 51; anlayışı 21; dünyası 10; fatihler 32; zaferleri 12
Hıristiyanlar vi, 4, 9, 21, 30, 47

Hıristiyanlık 3-5, 12, 20, 22
Hindistan 2-4, 9-10, 39-40, 45
Hindu 8
Hinduizm 4
Hint Okyanusu 13, 46
Hint uygarlığı 8
Hintliler 45
Hitler, Adolf 2
Hollanda 24
Hollandalılar 2, 14
Hong Kong 55
Hugo, Victor 37
Hunlar 2

Irving, Washington 37

İber Yarımadası v, 3, 9, 11, 23
İberya 39
İberyalılar 43
İbn Zünbül 12-13
İngilizler 2, 14
İngiltere 24, 34
İnkalar 49
İran 6, 10, 14, 45
İranlılar 40
irtidad, bkz. dinden çıkma
İsa (Hz.) 11, 21
İsabel, Kastilyalı 3, 23
iskâna açma 2
İslam dünyası 9-10, 14, 16, 47, 50; orduları 5; toplumu 9; uygarlığı 2, 4, 8
İspanya v, 1, 3-6, 11, 21, 23-26, 30, 37
İspanyol krallıkları 23
İspanyollar vi, 3, 14, 17, 39
İstanbul 24, 36
İsveçliler 45
İtalya 24, 30, 37; Güney 4-5
İvan III 11
İzlanda 5

Japonya 45
Joao de Capistrano (Aziz) 19, 22
Johannes VIII Papa (872-882) 11

Kahire 48
Kaliforniya 19
Kanarya Adaları 42
Kapsali, Eliyahu (Yahudi tarihçi) 26-27
Karadeniz 2
Kastilya 16; Krallığı 33
Kâtip Çelebi 43
Katolik hükümdarlar 3, 17, 21, 23, 32
Katvan 41
keşifler çağı 43
Kıbrıs 28-29
Kızıldeniz 13, 46
Kilikya 41
Kitab-ı Mukaddes 8, 27, 44, 48
Kitbuga Noyon 41
Kolomb 1-3, 39, 48, 51-52
Kolomb öncesi Amerika 7, 50; sakinleri 44; uygarlıkları 3
Konfüçyüsçü 8
Konstantinopolis 5, 16; ayrıca bkz. İstanbul
Krehl, Ludolf 37
Kubbetü's-Sahra 29
kul toplumu 15
Kulikovo Çarpışması 11
Kuneytra 29
Kuran 48
Kurtuba (Cordova) 25; Camii 31
Kutsal Topraklar 28-29
Kuzey Kutbu 45
Küçük Asya 45-46
Kyros Pers kralı 27

Leon IV (Papa) 11
Levantini 24
Libya 44, 46
Lindo, Elias Haim 37-38
Llull, Ramon 39
Londra 35
Lübnan 40

Macaristan 28

Magosa 28
Mağribiler vi, 6, 20-21, 32, 47; -in egemenliği 47
Maimonides (İbn Meymun) 25
Maliki mezhebi 31
Mansure 29
mariolatry (Meryem'e tapma) 19
marranos 23-25, 33
Medici, Lorenzo de' 15
Medine 31
Mekke 31
el-Mekkeri, Ahmed ibn Muhammed 37
Memluk Sultanlığı 12
Messina 11
Mısır 5, 12, 45-46, 53
Minorca Adası 34
Moğollar 40-42; Altınordu 5
moriscos 33
Moskova 5, 39, 43; prensleri 2, 39
mudéjares 31, 33
Muhammed (Hz.) 4, 18
Musa (Hz.) 22
Musul 49
Muvahhid 25
Müslüman v, 4, 9-10, 17-22, 32, 42-43, 47; orduları 10; tehdidi 5, 17; -ların din değiştirmesi 33; -ların dünyayı ayırması 46
Nasturi 40; Hıristiyan kilisesi 41
Navarre 43
Navas de Tolosa, Las 11
Nikeforos Fokas (963-969) 11
Nil 43
Normanlar 11

O'Connor, T. P. 20
On Emir 22
Orta Asya 2
Orta Avrupa 19, 28, 30
ortaçağ 4, 6, 40; Avrupa'sı 8-9
Ortadoğu 10, 12, 14, 46
Osmanlı İmparatorluğu 24; toprakları 34; Türkleri 5; ülkesi 48
Osmanlılar 2, 12
Ostia 11
Otranto 17
Otto (Freising Piskoposu) 40-41

Pasifik 2
Persler 40-41, 45
Plinius 43
Polonyalılar 45
Ponentini 24
Portekiz v, 5, 24-25, 37
Portekizliler vi, 12, 14, 21, 39, 45
Protestanlar 18

Rebbat, Antun 49
Reconquista bkz. yeniden fetih
Reform 16
Reşideddin 10
Roma 11, 46; bilimi ve felsefesi 44; dönemi 3; hukuku ve devlet yönetimi 7; İmparatorluğu 8
Romalılar 40, 45-46
Rönesans 16, 47
Rumlar 36
Rus prenslikleri 5
Ruslar vi, 43
Rusya 5, 12, 39, 52; bozkırları 4

Safed 28-29
Sahra 42, 45
Santa María, Gonzalo García de 16
Sasaniler 10
Scipio (Afrikalı) 46
Sefarad 28, 35-36
Selanik 29, 36
Selanikî Mustafa 13
Selçuklu Türkleri 5
Selim I (Yavuz) 13, 48
Semerkand 41
Sencer (sultan) 41
Serazenler 6, 19, 47
Seylan 39
Sibirya 2
Sicilya 6, 11

Sicilyalılar 45
Slav 47
Sovyetler Birliği 52
Sudan bkz. Bilâdü's-Sûdân
Suriye 5, 11, 46
Süleyman I (Kanuni) 14, 36

Şam 29, 41-42
şeker 42

Tarih-i Hind-i Garbi 48
Tatar 47; boyunduruğu vi, 12, 43; yönetimi 39
Tatarlar vi, 6, 11, 43
Teslis 19
Topkapı Sarayı 48
Tuna 43
Tunus 46
Türk 47; orduları 43
Türkiye 24, 35, 37
Türkler 6, 16-18, 20, 46, 49

Usque, Samuel 26
Utrecht Antlaşması 34
Uzakdoğu 12, 40, 46

Üç Kral Çarpışması 21
ülkeden çıkarma v, 21
Ümit Burnu 50

Vaftizci Yahya (Johannes) 40-41, 51
Vahiy Kitabı 21
Valencia 33
Venedik 17-18, 24; Cumhuriyeti 27
el-Venşerîsî, Ahmed 32
Vespucci, Amerigo 1
Viardot, Luis 37
Victoria dönemi 6, 20
viejos cristianos 23
Vietnam 55
Viterbo 40
Viyana kuşatması 5

Wright, William 37

Yahuda 7
Yahudiler v, 9, 17-25, 27, 29-30; İspanyol 23, 27; Osmanlı topraklarına yerleşen 26; Portekizli 23, 25; -in ülke dışına çıkarılması v, 23; ayrıca bkz. Eşkenazi, Seferad
Yahudilerin Ülkeden Çıkarılma Fermanı 23
Yakındoğu 46
yeniden fetih (*reconquista*) 11-12, 31-32, 39-40, 43; savaşları 30
Yenidünya 12, 43, 48, 50-51, 54
Yunanistan 36, 47
Yunanlılar 45

Zimbabve 45

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri.* Umur-ı Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'nın torunu Abdülaziz Bey'in (1850-1918), Osmanlı toplumunda günlük yaşam, törenler, gelenek ve görenekler ile kullanılan tabirler üzerine bilgi ve gözlemleri. Yayına hazırlayanlar Prof. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay. 1. Cilt: Toplum Hayatı; II. Cilt: İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil.

Sevgi Aktüre. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri.* Troya, Hattuşa, Kaniş-Karum gibi kentlerde mekânsal yapı değişimi, bu yapıyı belirleyen sosyoekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkileri. Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi üzerinde yapılmış çeşitli araştırmaların sentezi.

Kemal Arı. *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925).* Kurtuluş Savaşı sonrasındaki Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nde Yunanistan'dan Türkiye'ye gelenler. Dağları denizleri aşıp gelen mübadiller yeni topraklarına nasıl yerleştiler ve yeni ülkeye nasıl uyum sağladılar. Genç Türkiye Cumhuriyeti bu olağanüstü zor işin altından kalkabildi mi?

Murat Belge. *İstanbul Gezi Rehberi.* Genişletilmiş 4. Baskı. Kendine has üslubuyla yazdığı bu kitapta Murat Belge İstanbul'u sokak sokak gezdiriyor, anlatıyor ve yorumluyor. Harita ve krokileriyle İstanbul'u sevenlerin, gezmek ve öğrenmek isteyenlerin el kitabı.

Korkut Boratav, Ergun Türkcan (Ed.). *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kitler.* 3. Baskı. Türkiye'de sanayileşme tartışmaları. KİT'lerin özelleştirilerek tasfiyesi, çağın gereği midir? Sanayileşmeye ve KİT'lere dönük politikalarda seçenekler.

Korkut Boratav. *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri.* Türkiye'de gelir dağıtımının geçirdiği dramatik değişim halk sınıflarının günlük yaşamına nasıl yansıdı, farklı katmanların ideolojik ve politik tavırlarını nasıl, hangi yönde etkiledi?

Peter Burke. *Tarih ve Toplumsal Kuram.* Toplumsal kuram tarihçilerin ne işine yarar? Tarih toplumsal kuramcıların ne işine yarar? Ayrıca, kadın tarihi, günlük yaşam tarihi gibi yeni tarih alanlarındaki son gelişmeler.

Haldun Derin. *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951).* Kalemi Mahsus Müdüründen üç cumhurbaşkanı ve üç dönemin atmosferi: Atatürk, İnönü, Bayar ile çevrelerine ait ilginç ve renkli gözlemler.

Selim Deringil. *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politika-*

si. Görece küçük bir ülkenin, yani 2. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin diplomatik başarısı sayesinde dünyanın büyük ülkelerine sözünü geçirebilmesi. İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu, Şükrü Saracoğlu gibi devlet adamlarının dış politikada oynadıkları kararlı "denge oyunu".

Paul Dumont, François Georgeon (ed.) *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri.* Osmanlı şehirciliğinin genel özelliklerinin yanı sıra İstanbul, İskenderiye, Bağdat, Bursa, Ankara, Manastır ve Van'daki gelişim ele alınıyor.

Suraiya Faroqhi. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler.* 2. Baskı. Türkiye'de kentleşme ve kentlere göç olgusunun 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihindeki kökleri. Anadolu'nun olağanüstü bir büyüme ve kriz döneminde kentsel gelişmesi ve bunun nedenleri. Kent mekânının bireyle bütünleşmesi.

Suraiya Faroqhi. *Hacılar ve Sultanlar.* Zengin ayrıntılarıyla Osmanlı'nın Hicaz'daki meşruiyet mücadelesi; Mekke ve Medine'de ekonomi, toplum hayatı ve mimari; hacılar, hac kervanları, surre alaylarının sembolizmi...

Cornell H. Fleischer. *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı.* Âli ve eserleri, imparatorluğun biçimlendiği bir dönemde Osmanlı entelektüel ve toplumsal hayatının çözümlenmesinde temel alınıyor.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa. *Anılar, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli.* Tanzimat döneminde yetişmiş Osmanlı komutanlarının en ünlülerinden olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bu anıları ilk kez yayımlanıyor.

François Georgeon. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935).* Bu kitap Pantürkizmin "babasının" sadece biyografisi değil aynı zamanda Osmanlı düşün hayatına ve modern Türkiye'ye yaptığı katkıların değerlendirilmesidir.

Daniel Goffman. *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650).* İzmir küçük ve sakin bir Batı Anadolu kasabasından zengin bir uluslararası limana ve bir Batı kültürü merkezine nasıl dönüştü? Frenk Sokağı'ndaki renkli tacir, simsar, tercüman, elçi, konsolos, yeniçeri, mültezim kalabalığı.

Ralph S. Hattox. *Kahve ve Kahvehaneler, Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri.* Kahve içilmesi ve ilk kahvehaneler büyük bir muhalefetle karşılaştı. Acaba karşı çıkılan kahvenin kendisi miydi, yoksa kahve içenlerin "devlet sohbeti"nin keyfini çıkarmaları mı?

Sarkis Sarraf Hovhannesyan. *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi.* Tarihçi ve eğitimci Hovhannesyan'ın 1800'de tamamladığı bu kitap Ermeniceden çevrildi. Narlıkapıdan başlayarak Fenerbahçeye kadar İstanbul'u bize gezdiriyor.

Béla Horvath. *Anadolu 1913.* Macar araştırmacı Béla Horvath İstanbul ve Ankara

üzerinden Nevşehir, Niğde, Konya ve Karaman'a kadar at sırtında 2300 kilometrelik seyahatinde seksen üç yıl önceki Anadoluyu anlatıyor.

Clarence R. Johnson (ed.). *İstanbul 1920.* Bir kent monografisi. İşgal altındaki İstanbul'da Amerikalı bilim adamlarınca yapılan bir öncü sosyolojik alan araştırmasının sonuçları 1995'te Türkiye'de yayınlanıyor. Yetmiş iki milletin birlikte sefaleti ve işgali yaşadığı bir kentin eğitim, sağlık, güvenlik, istihdam sorunları, eğlence hayatı.

Çağlar Keyder. *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* 2. Baskı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de tarım, imalat sektörü, ticaretin yapılanması ve ülke ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşme hiyerarşisinde 1920'ler Türkiye'sinin yeri. Dönemin özgüllüğünü aşan bir analiz önerisi.

Çağlar Keyder, Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.). *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri.* İzmir, Patras, Trabzon, Beyrut, Selanik: 19. yüzyılın Osmanlı liman kentleri ekonomik önemlerinin yanı sıra emperyalizm çağındaki toplumsal dönüşümlerin de odak noktalarıydı.

Hagop Mıntzuri. *İstanbul Anıları (1896-1907).* 2. Baskı. Ermeni yazar Mıntzuri'nin çocukluk anılarında Beşiktaş esnafı, dilenciler, Tibetli doktorlar, tramvaylar, Ermeniler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtler... Fotoğraflar Abdullah Biraderler, Sebah ve Joaillier, Berggren'den.

İzzettin Önder, Oktar Türel, Nazım Ekinci, Cem Somel. *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar.* Son yıllarda Türkiye ekonomisinde kamu açıkları ve kamu maliyesindeki tıkanma, vergi ve harcama öğelerinin radikal biçimde güçlenmesini hedefleyen bir mali reformu gündeme getiriyor.

Şevket Pamuk. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913).* 2. Baskı. Cumhuriyet Türkiyesi'nin devraldığı iktisadi yapılar, 19. yüzyılda, Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalizminin etki alanı içine girdiği sırada ortaya çıktı. I. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye ekonomisinin vardığı nokta iktisadi durgunluk değil, bağımlılık ve büyüme midir?

Leslie P. Peirce. *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar.* Hurrem Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan ve Turhan Sultan gibi padişah kadınlarının elindeki politik gücün kaynaklarını ve bu gücün 16. ve 17. yüzyıllarda artış nedenlerini inceliyor.

André Raymond. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri.* Kahire, Halep, Şam, Musul, Cezayir, Tunus, Bağdat ve Beyrut gibi büyük Arap kentlerinin 16.-18. yüzyıllar arasındaki gelişimi. 33 plan ve çizim.

Amy Singer. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler.* Tapu Tahrir defterleri ve Kudüs Kadı Sicillerine dayanan araştırmasında Singer, 16. yüzyılda Filistinli köylülerin Osmanlı görevlileriyle ilişkilerini anlatıyor.

Yahya S. Tezel. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950).* 3. Baskı. Cumhuriyetin siyasal yapısıyla kapitalist gelişme stratejisi, dış ticaret politikaları, yabancı sermaye, özel girişim, devlet kapitalizmi...

Ehud R. Toledano. *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890).* Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin 19. yüzyılda ortadan kaldırılış ve kalkışının öyküsü.

Zafer Toprak. *Milli İktisat-Milli Burjuvazi.* Çözülen bir imparatorlukta yeşeren ulus bilincinin ekonomik yönü, Batı'ya baş kaldıran, görece bağımsız yerel "burjuva" düşünüşünün ilk evresi. "Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)" dizisinin ilk kitabı.

Zafer Toprak. *İttihat-Terakki ve Devletçilik.* İktisadi anlamda devletçiliğin doğuşu, Cumhuriyet Türkiyesi'nin 30'lu yıllarda doruğa çıkardığı devletçilik anlayışının temelleri, Muşrutiyet ile Cumhuriyet arasındaki bağ ve süreklilik. "Türkiye'de Ekonomi ve Toplum" dizisinin ikinci kitabı.

SEMPOZYUM/ATÖLYE DİZİSİ

Osman Hamdi Bey ve Dönemi. Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma, modernleşme, Doğu-Batı ikilemi, kimlik arayışı, sanatta ve mimarlıkta yeni arayışlar, kültür ve tarih mirasının korunmasıyla ilgili önemli atılımlar.

Toplumsal Tarihte Çocuk. Konunun dilimizdeki ilk kitabı. Çocukluğun tarihi arkeolojik eserlerde, gravür ve fotoğraflarda, tiyatroda, şenliklerde, çocuk yayınlarında, giysilerde, oyuncaklarda, oyunlarda araştırılıyor.

Eyüp Dün/Bugün. İstanbul için ayrı bir önemi olan Eyüp'ün korunması çalışmaları için bir arka plan. Halil İnalcık'ın geniş bir tarihi perspektif içeren giriş yazısıyla...

Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları. Dünya tarihçiliğinin ve onun uygulama alanı sayılan tarih öğretiminin geliştirdiği çağdaş yaklaşımların ne olduğunu bilmek, bunlara katkıda bulunmak, eleştirel gözle bakmak, yeni yorumlar getirmek önemlidir. 1994 Buca Sempozyumu bildirileri tarih öğretimi için yeni yaklaşımları belirlemeye yardımcı olmak amacında.